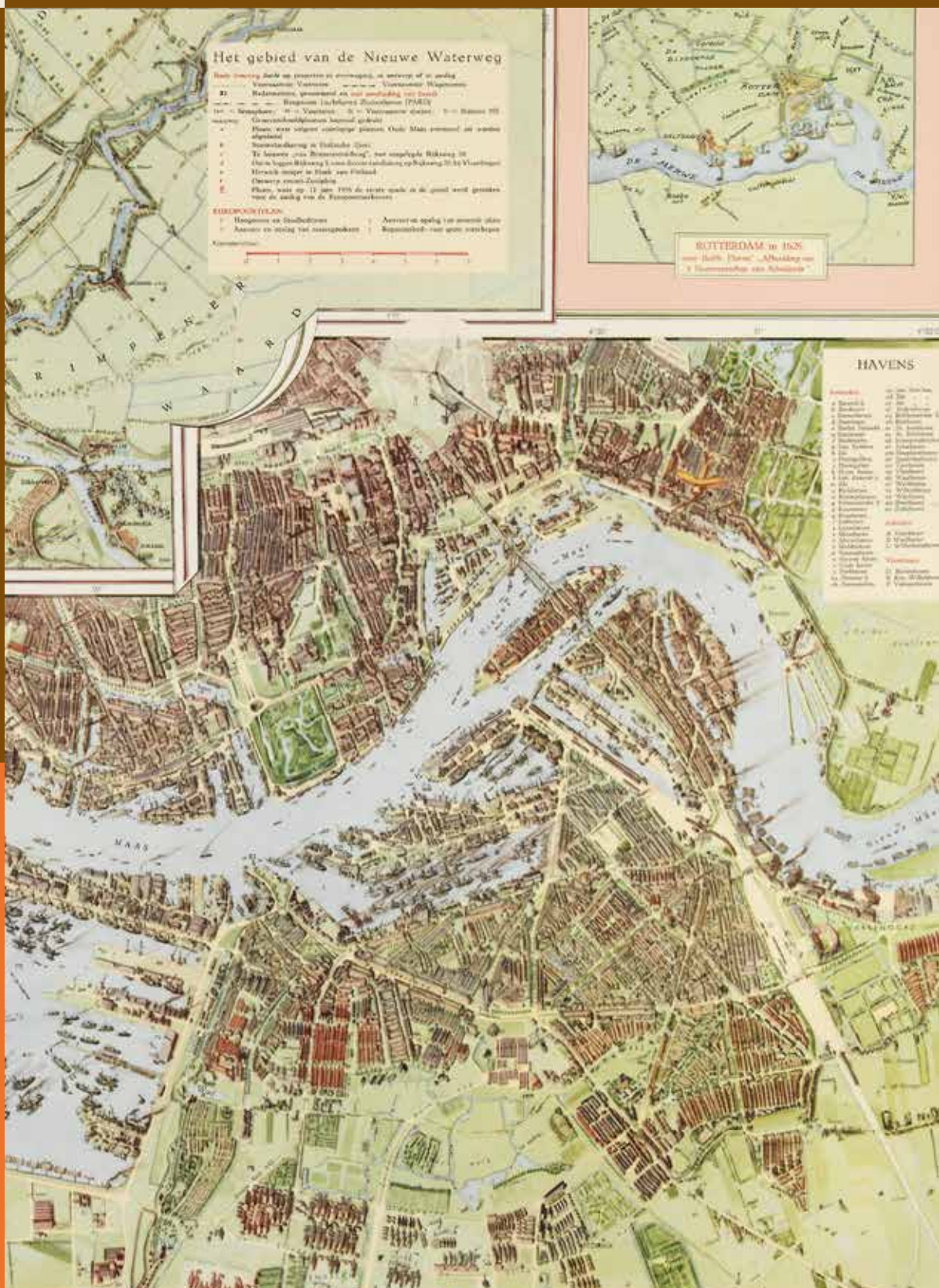

Caert Thresoor

Een kaart uit 1558 van de Bourgondische Nederlanden

De oudste kaarten van Willemstad op Curaçao

F.W. Michels en zijn kaart *Rotterdam 1958*
Europoort

Methode van verzamelen van materiaal voor de stedenatlassen van Italië

2016-2017

Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Kartografie

Inhoud

- 43 Hans Spikmans
Zeldzame kaart van de Bourgondische Nederlanden uit ca. 1558 ontdekt
- 48 Wim Renkema
De oudste kaarten van Punda (Willemstad) op Curaçao
- 57 Jan Debets
F.W. Michels en zijn kaart *Rotterdam 1958 Europoort*
- 63 Gloria Moorman
**Blaeus *Theatrum civitatum et admirandorum Italiae*
Methode van verzamelen van materiaal voor de stedenatlassen van Italië**
- 67 Kaartencollecties in Nederland
- 70 Besprekingen
- 72 Varia Cartographica
- 74 Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Afbeelding omslag:

Detail van de kaart *Rotterdam 1958 Europoort* gemaakt door F.W. Michels in opdracht van de stichting 'Havenbelangen' te Rotterdam. De kaart siert het tot op dit moment het Rotterdamse gemeentehuis.

CAERT-THRESOOR

Een uitgave van de Barent Langenes Stichting

Redactie

Gijs Boink, dr Kees van Grootheest, Ron Guleij, Capt. Hans Kok, dr Ferjan Ormeling, drs Martijn Storms, Erik Walsmit
Correctie Engelse teksten Francis Herbert (Londen).

Internet

<http://www.caert-thresoor.nl> (volledige jaargangen met een vertraging van drie jaar; inhoud en samenvattingen vanaf 1982, aanwijzingen voor auteurs).

Secretariaat

G.G.J. Boink, p/a Nationaal Archief, Postbus 90520, 2509 LM Den Haag.
E-mail: redactie@caert-thresoor.nl

Barent Langenes Stichting

Secr.: Martijn Storms, Koerlingwei 10, 6843 XS Arnhem

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang van vier nummers) € 30,00; België € 32,00; Europa (zonder België) € 38,00; buiten Europa € 42,00. Losse nummers € 8,00.

Betaling EU-landen middels bankoverschrijving. Overige landen via Paypal.

Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: Administratie Caert-Thresoor, Mijerstraat 20, 2613 XM Delft, administratie@caert-thresoor.nl

ABN AMRO, IBAN: NL19ABNA0408579447

ISSN 0167-4994

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

Op aanvraag bij administratie@caert-thresoor.nl

De uitgave van dit nummer is mede mogelijk gemaakt door een subsidie van de Stichting Cartografie van de Nederlanden

MERCATOR

Achter Clarenburg 2

3511 JJ Utrecht - NL

Tel. 030-2321342

Bezoek op afspraak.

Tijdens onderzoek naar kaarten van de Zeventien Provinciën van de Nederlanden, kwam deze kaart tevoorschijn. De kaart, die uit twee delen bestaat, is op één vel papier geplakt. Dit vel papier is ingebonden in een exemplaar van de atlas *Theatrum Orbis Terrarum* van Abraham Ortelius uit 1578.

Dat zal gebeurd zijn toen de atlas in de loop der jaren een nieuwe omslag heeft gekregen. De atlas komt uit de bibliotheek van de Jezuïeten van Heverlee in België en is nu aanwezig in de Maurits Sabbebibliotheek van de Katholieke Universiteit Leuven in België (nr. P Plano 103).

Een onbekende kaart

Op het bovenste deel van de kaart, groot ca. 30 x 13 cm, is nagenoeg over de gehele breedte de titel van de kaart te zien met daaronder vierentwintig wapens van de Bourgondische Nederlanden. Dit kaartdeel is intact met uitzondering van de sierrand aan de rechterzijde waar ongeveer één centimeter afgesneden zal zijn. Het bovenste deel overlapt het onderste deel ongeveer twee centimeter: de blanco bovenrand van 1,6 cm en enkele millimeters kaartbeeld.

Op het onderste deel, groot ca. 30 x 23,5 cm, staat de kartografische weergave van de Bourgondische (zuidelijke) Nederlanden. De kaart laat het gebied zien van Amsterdam in het noorden tot Reims in het zuiden en van een stukje Engeland in het westen tot Metz in het oosten. Dit deel is alleen aan de boven- en onderzijde intact. Links en rechts is een stuk(je) van het kaartbeeld afgehaald, kennelijk met de bedoeling om de kaart passend te maken. Aan de linkerzijde is linksonder nog

Zeldzame kaart van de Bourgondische Nederlanden uit ca. 1558 ontdekt

juist de linker rand van het kaartbeeld te zien, hetgeen inhoudt dat linksboven maximaal één centimeter van het kaartbeeld afgesneden is. Aan de rechterzijde van de kaart is niet te achterhalen hoeveel van het kaartbeeld is verwijderd. Dit betekent dat het onderste deel van de kaart in theorie veel breder geweest kan zijn dan het bovenste en dat het in beginsel een andere oorsprong kan hebben. Beide delen van de kaart zijn waarschijnlijk wel door dezelfde persoon gegraveerd. De handschriften komen met elkaar overeen. Het vel papier waar de kaart van ca. 30 x 36,5 cm op geplakt zit, is links en rechts ongeveer een centimeter korter dan de oorspronkelijke vellen papier van de atlas. Het hoort dus van oorsprong niet thuis in de atlas. Het papier waar de kaart op is afgebeeld, heeft geen 'lijntjesstructuur' en geen watermerk.

NOVA GALLIAE BEL | GICAE DESCRIPTIO / INFERIORVM REGIONUM | PHILIPPUS REGI NOSTRO | PARENTIUM DESCRIPTIO. = Nederlantsche Beschri | vinghe Dat sijn Allen Die | Bourgoinsche Neder Landen.

-Schaalstok: Scala Miliarivm. 5 = 7,6 cm.
-Anoniem, [ca. 1558]
-1 kaart, twee bladen : kopergravure; ca. 30 x 36 cm.
-het noorden boven

zijn allen gebaseerd op de kaart *Gallia Belgica* van Gilles Boileau de Bouillon uit 1557. Woodward (1996) en Tooley (1939) geven vergelijkbare overzichten. Maar bij alle drie auteurs komt de hier behandelde kaart (zie afbeelding 1) niet voor. Omdat ook Jan Denucé de kaart niet noemt in zijn standaardwerk *Oud-Nederlandsche kaartmakers in betrekking met Plantijn* mag er vanuit gegaan worden dat de kaart niet bekend is in de bestaande literatuur. Het geografische deel van de kaart zal in 1558 of kort daarna gemaakt zijn. Bij de gegevens op de kaart wordt als laatste datum vermeld: *Den 13 Iuly was de slag Bij Greueling Anno 1558*. Door de vermelding van enkele oorlogsgebeurtenissen op de kaart zal deze bedoeld zijn als nieuwskaart en het uitbrengen van een nieuwskaart is uit commercieel oogpunt het meest interessant als deze kort na de gebeurtenissen wordt uitgegeven.

Overeenkomsten met een wandkaart van Van den Putte

De kaart geeft geen informatie over de ontwerper, de uitgever en degene die de kaart gemaakt heeft.

Ook via andere bronnen was het niet mogelijk deze personen te achterhalen. Na vergelijking van de kaart met andere bekende kaarten uit die tijd, bleek de kaart opvallende overeenkomsten te hebben met een grote Franse wandkaart (90 x 80 cm) van Bernaert van den Putte (1528-1580) uit 1557, waar ook het gebied van de ontdekte kaart volledig op staat: *Nova Descriptio Gallie Germanie infe(rio)ris et Helvetia unacu(m) regionibus iisde(m) circumvicinis* = *Nieuwe Beschrijvinge va(n) Vra(n)ckrijck Neerla(n)dt Switerlandt met sijn frontieren. Thantwerpen op de Lombarde Veste in den Gulden Rinck bij mij Bernaert van den Putte Figuersnijder*. De vorm van de kustlijn, de rivieren en de provincie Zeeland zijn op beide

Drs. J.G.M. Spikmans is gepensioneerd en heeft nu tijd om zich aan zijn hobby, de historische kartografie van de Zeventien Provinciën, te wijden. Op dit moment is hij bezig met het schrijven van een nieuwe kartobibliografie van de Zeventien Provinciën van de Nederlanden voor Explokaart.

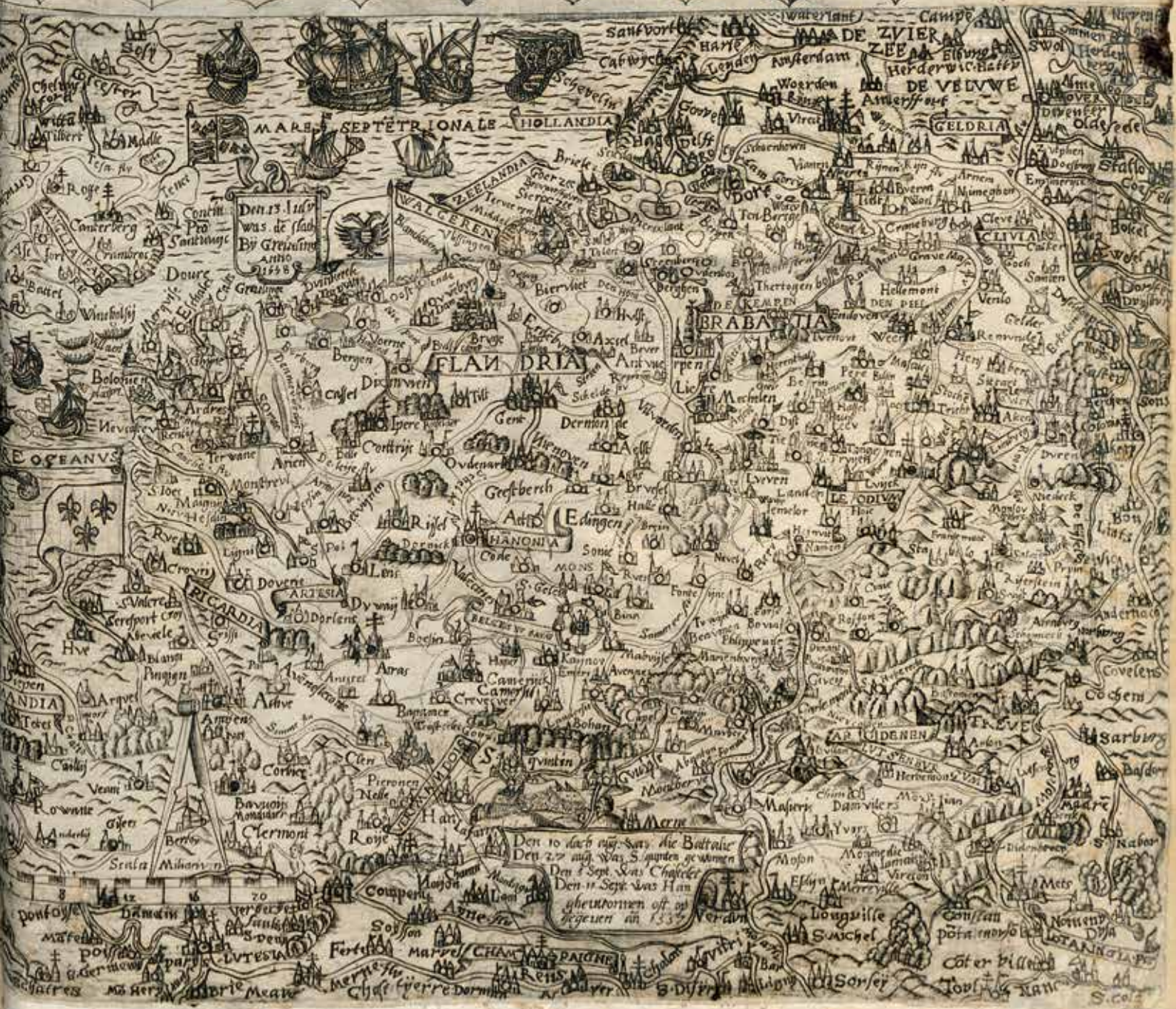
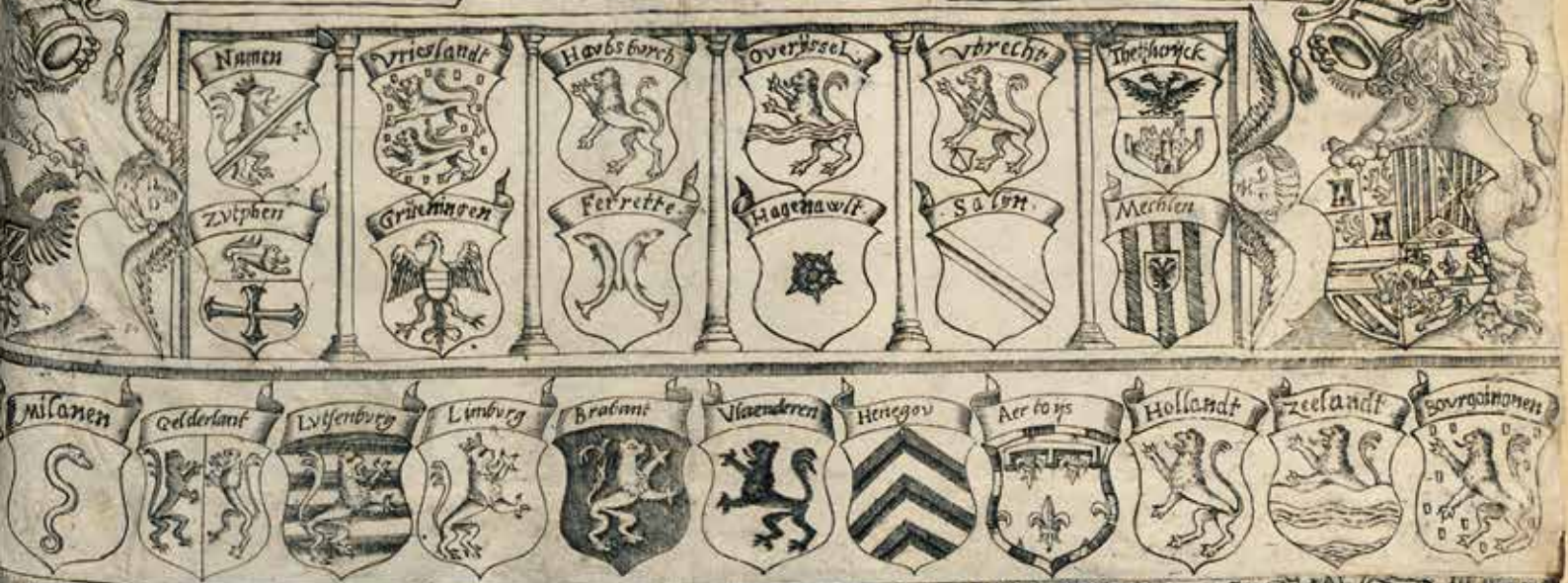

De benaming 'Galliae Belgicae' werd in de vijftiger en zestiger jaren van de zestiende eeuw zowel gebruikt voor kaarten van de gehele Nederlanden als voor kaarten van alleen de zuidelijke Nederlanden. Henk van der Heijden geeft in zijn kartobibliografie *Oude Kaarten der Nederlanden, 1548-1794* uit 1998 tien voorbeelden van kaarten met 'Gallia Belgica' in de titel die betrekking hebben op alleen de zuidelijke Nederlanden. De voorbeelden die Van der Heijden geeft

Nederlantsche Beschryvinge
dat sijn Allen die
Boorgoinsche Neder-Landē

NOVA GALLIÆ BELGICÆ DESCRIPTIO

INFERIORVM REGIONV
PHILIPPICO REGI NOSTRO
PARENTIVM DESCRIPTIO

of Heirwegen, zijn nagenoeg kaarsrechte wegen, die in de Romeinse tijd zijn aangelegd om snel legerstroepen te verplaatsen. Ze zijn later vooral door kooplui en handelsreizigers gebruikt. Zo ontstonden langs deze wegen handelsplaatsen. Een van de bekende plaatsen is Bavay in Noord-Frankrijk, waar zeven Romeinse wegen bij elkaar komen (afbeelding 4). Van daaruit lopen wegen naar Keulen, Trier, Reims, Soissons, Arras, Kortrijk en Antwerpen. De kartograaf van de hier behandelde kaart en Gilles Boileau de Bouillon hebben ten onrechte een weg naar Arras getekend en deze doorgetrokken naar Calais. In werkelijkheid liep de weg van Bavay naar Amiens en van daar

naar Boulogne-sur-Mer. Dit tracé maakte onderdeel uit van de belangrijke 'Via Belgica' die vanuit Keulen, dat aan de noordgrens van het Romeins Rijk lag, via Maastricht, Tongeren, Bavay en Amiens naar Boulogne liep. Van daaruit werd de oversteek naar Engeland gemaakt. Boulogne-sur-Mer was een van de thuishavens van de Romeinse vloot.

Literatuur

- Alkemade, K. van, & P. van der Schelling. 1929. *Beschryving van de stad Brielle, ende lande van Voorn*, Rotterdam: Philippus Losel. 161-162.
- Bulletin du Cercle Archéologique, Littéraire et Artistique de Malines*. 1906. 337-338.
- Denucé, J. 1964. *Oud-Nederlandsche kaartmakers in betrekking met Plantijn, deel I*, Amsterdam: Meridian 1964 (nieuwe uitgave). 28-33, 55, 91-117.
- Egmond M. van & K. Smit. 2013. Kritiek op een zeventiende-eeuwse kaart van Romeins Nederland. In: *Caert-Thresoor* 32, 1: 11-19.
- Heijden, H. van der. 1998. *Oude kaarten der Nederlanden, 1548-1794*, Alphen aan den Rijn: Canaletto. 41-43.
- Hollstein, F. et al. 1976. *Dutch & Flemish etchings, engravings and woodcuts ca. 1450-1700*, deel 17, Amsterdam: Van Gendt. 231-232.
- Linden, F. van der. 1979. *De Grafische Technieken*, De Bilt: Cantecleer. 48.
- Mieris F. van. 1759. *Handvesten, Privilegien, Octroyen, Rechten en Vrijheden (...) der Stad Leyden*, Leiden: Abraham Honkoop & Abraham Kallewier. 134.
- Smets, M. de. 1837. *Geschiedenis van België*. Deel II, Gent. 9.
- Thieme, U., F. Becker & H. Vollmer. 1933. *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von*

der Antike bis zur Gegenwart, Teil 27. 470.

Tooley R. 1939. Maps in Italian Atlases of the Sixteenth Century, being a comparative list of the Italian Maps issued by Lafreri, Duchetti, Bertelli and others, found in atlases. In: *Imago Mundi* 1. 23-24.

Voet, L. 1969-1972. *The Golden Compasses, the History of the House of Plantin-Moretus [deel 8]*. Amsterdam: Van Gendt & Co. 236-240.

Woodward D. 1996. *Catalogue of Watermarks in Italian printed maps, ca. 1540-1600*. Chicago: University of Chicago Press. 25 etc.

Summary

Discovery of a rare map dated ca. 1558:

Burgundian Netherlands / Hans Spikmans

This map was discovered whilst researching maps of the Seventeen Provinces of the Netherlands in the Maurits Sabbe-library in Louvain (Belgium). The map titled *Nova Galliae Belgicae Descriptio* (...) relates to the mid-sixteenth century Burgundian Netherlands. The map consists of two parts. The upper part contains the title and illustrations of the coats-of-arms of all the provinces. The lower part of the map shows the area ranging from Amsterdam in the north to Reims in the south and from England in the west to Metz in the east. Research shows that the map is a copper engraving. Based on depicted battles, including the battle of St Quentin, Chatelet and Han in 1557 and the battle of Gravelines in 1558, that both took place during the Italian war of 1551-1559, the map can be dated to around 1558. Additionally, seven old Roman roads that converge at Bavay in Northern France are also represented. These roads were originally built by the Romans to allow for quick movement of armies. The creator, engraver and publisher are not indicated on the map. It is likely that the map was produced by Bernaert van den Putte's workshop.

Er zijn stadsbesturen die precies menen te weten wanneer hun stad is gesticht. En dus zijn er festiviteiten waarbij het 600- of 700-jarig bestaan van de stad wordt gevierd. In werkelijkheid is van de meeste steden echter helemaal niet exact bekend wanneer ze zijn ontstaan en hoe dat plaatsvond. Voor Punda, het oudste gedeelte van Willemstad op het eiland Curaçao, geldt dit ook. Ergens tussen 1634 en 1670 moeten de eerste huizen er zijn gebouwd, maar wanneer precies? En hoe zijn de ontwikkelingen in de eerstvolgende decennia geweest? Zijn er kaarten die ons hierover nader kunnen informeren?

De WIC vestigt zich op Curaçao

Curaçao is in 1634 in het kader van de Tachtigjarige Oorlog door de Nederlanders op de Spanjaarden veroverd. Dat was niet zo'n spectaculaire veroveringsactie, want het eiland kende slechts een geringe Spaanse verdedigingsmacht. Behalve de Spanjaarden woonden er enkele honderden indianen, grotendeels geconcentreerd in een paar dorpjes. De West-Indische Compagnie (WIC) had vooral belangstelling voor Curaçao wegens de grote natuurlijke haven, het Schottegat, die via de St. Annabaai vanuit zee was te bereiken. De leider van de door de WIC opgezette expeditie naar Curaçao, tevens eerste bestuurder van het eiland, Johan van Walbeeck, liet onmiddellijk na de inbezit-

Dr. W.E. Renkema (1942) was werkzaam in het voortgezet onderwijs en promoveerde in 1981 op een proefschrift over het Curaçaose plantagebedrijf in de negentiende eeuw. Sindsdien publiceerde hij enkele artikelen over de Curaçaose geschiedenis. Zijn boek over Van Raders, die van 1816 tot 1845 op Curaçao verschillende functies bekleedde, verscheen in 2009. Onlangs publiceerde hij een boek over kaarten van de zes eilanden van de (voormalige) Nederlandse Antillen.

De oudste kaarten van Punda (Willemstad) op Curaçao

1. Fort Amsterdam met St. Annabaai en Schottegat op een Spaanse kaart uit 1639. Het noorden is boven. Manuscript, in kleur; 55 x 89 cm. (hier is slechts een uitsnede opgenomen). (Sevilla, Archivo General de Indias, MP-Venezuela, 26).

neming van het eiland bij de ingang van de St. Annabaai op de oostelijke oever een provisorisch verdedigingswerk bouwen. Hij rekende er op dat de Spanjaarden zich niet zouden neerleggen bij het verlies van Curaçao en pogingen zouden ondernemen het eiland terug te veroveren. Uit deze eerste versterking aan de St. Annabaai is al gauw een definitief uit steen opgetrokken verdedigingswerk ontstaan, later Fort Amsterdam geheten. In oorsprong was dit bedoeld als een uit vijf bastions bestaand fort, maar de opvolger van Van Walbeeck als directeur van Curaçao, Jan Pietersz. Tolck, liet het vijfde bastion aan de zeekant afbreken en vervangen door een rechte muur met een rondeel (een halfronde uitbouw van een vestingmuur), dat de naam Halve Maan kreeg. Het dichtst bij de havenmond

gelegen bastion (later vernieuwd en de Nieuwe Batterij genoemd) kreeg een lager uitgevoerde uitbreiding, een platform waarop een aantal kanonnen kon worden geplaatst om de haveningang extra goed te verdedigen, het zogenaamde Waterfort.¹ Binnen Fort Amsterdam resideerde de directeur (ook wel gouverneur genoemd), bevonden zich de kantoren en magazijnen van de WIC en daar kwamen ook de verblijven van de officieren en de soldaten van het garnizoen.

Uit strategisch oogpunt gezien had Van Walbeeck de plaats van het fort goed gekozen. Het lag en ligt op de uiterste punt van een schiereiland dat in het zuiden grenst aan de Caribische Zee, in het westen aan de St. Annabaai en in het noorden aan het Waagat, een vanuit de St. Annabaai naar het oosten lopende

ondiepe waterinham. Over land was het fort alleen vanuit het oosten te benaderen, via een smalle landtong.

Tolck liet in 1639 een muur aanleggen van Fort Amsterdam naar het Waaigat. Ten noorden van Fort Amsterdam en tussen de muur van Tolck aan de oostkant en de St. Annabaai aan de westkant ontstond zo een besloten terrein, waarop nieuwkomers die zich op het eiland wilden vestigen, een woning konden optrekken. De situatie is duidelijk af te lezen uit een kaart die eind 1639 van Spaanse kant werd gemaakt op basis van inlichtingen door spionnen of andere informanten die op Curaçao waren geweest (zie afbeelding 1). Op deze kaart is het fort met kanonnen overdreven groot weergegeven; het bij de haveningang gelegen bastion met extra platform bevat de meeste kanonnen. Duidelijk is de muur naar het Waaigat te herkennen, maar ook is er een kleinere muur (met hekwerk?) van het fort naar de zee aangegeven. Verder zien we op de hoek van de St. Annabaai met het Waaigat een scheepshelling, waarover later meer. Voor het fort ligt een steiger ('muelle'), zoals die op latere kaarten ook is getekend, met een tegenhanger aan de westzijde van de St. Annabaai. Hier legden onder andere de roeiboten aan, waarin personen de St. Annabaai overstaken. Een dergelijke steiger ligt ook bij de kleine versterking bij wat later het Ruiterskwartier heette, aan de oostkant van het Schottegat.

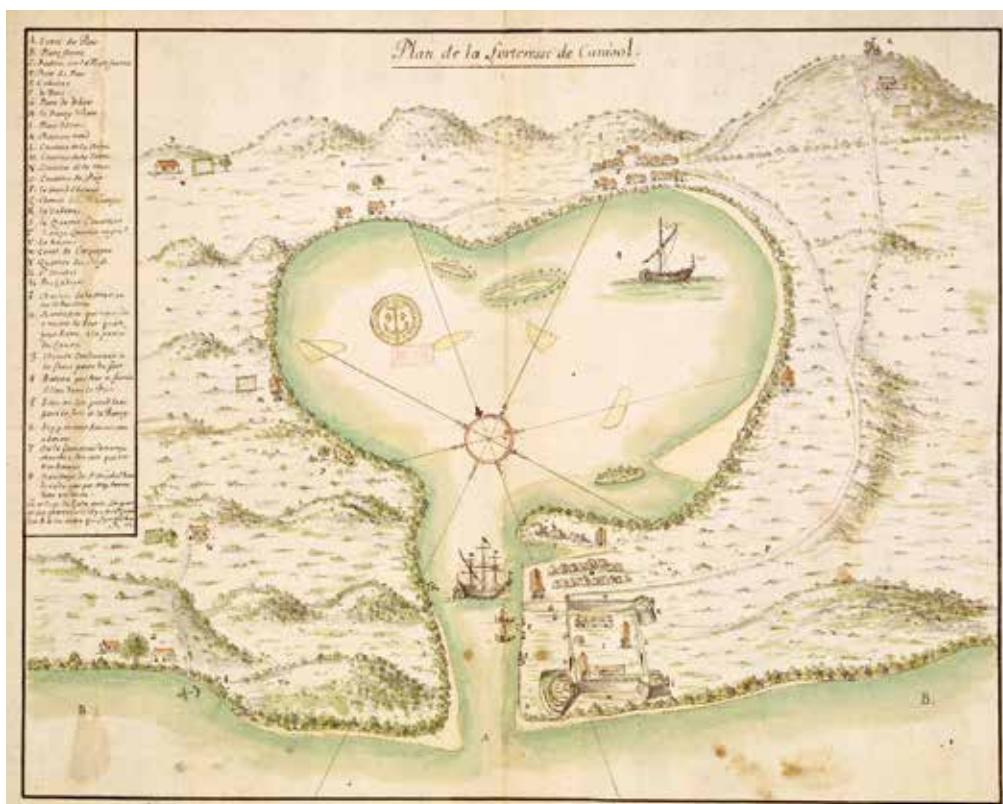
Wanneer de eerste gebouwen buiten het fort verzezen is niet bekend, maar Tolck zal toch niet zonder reden de muur naar het Waaigat hebben gebouwd. De in de volgende jaren gebouwde verzameling woningen en andere gebouwen werd al gauw De Punt of Punda genoemd. Of er een planmatige opzet aan de vroegste bebouwing ten grondslag lag is niet zeker. Aannemelijk is dat de eerste woningen voornamelijk uit hout waren opgetrokken. Later kende Punda vrijwel uitsluitend stenen woningen.

De inval van De Baas in 1673

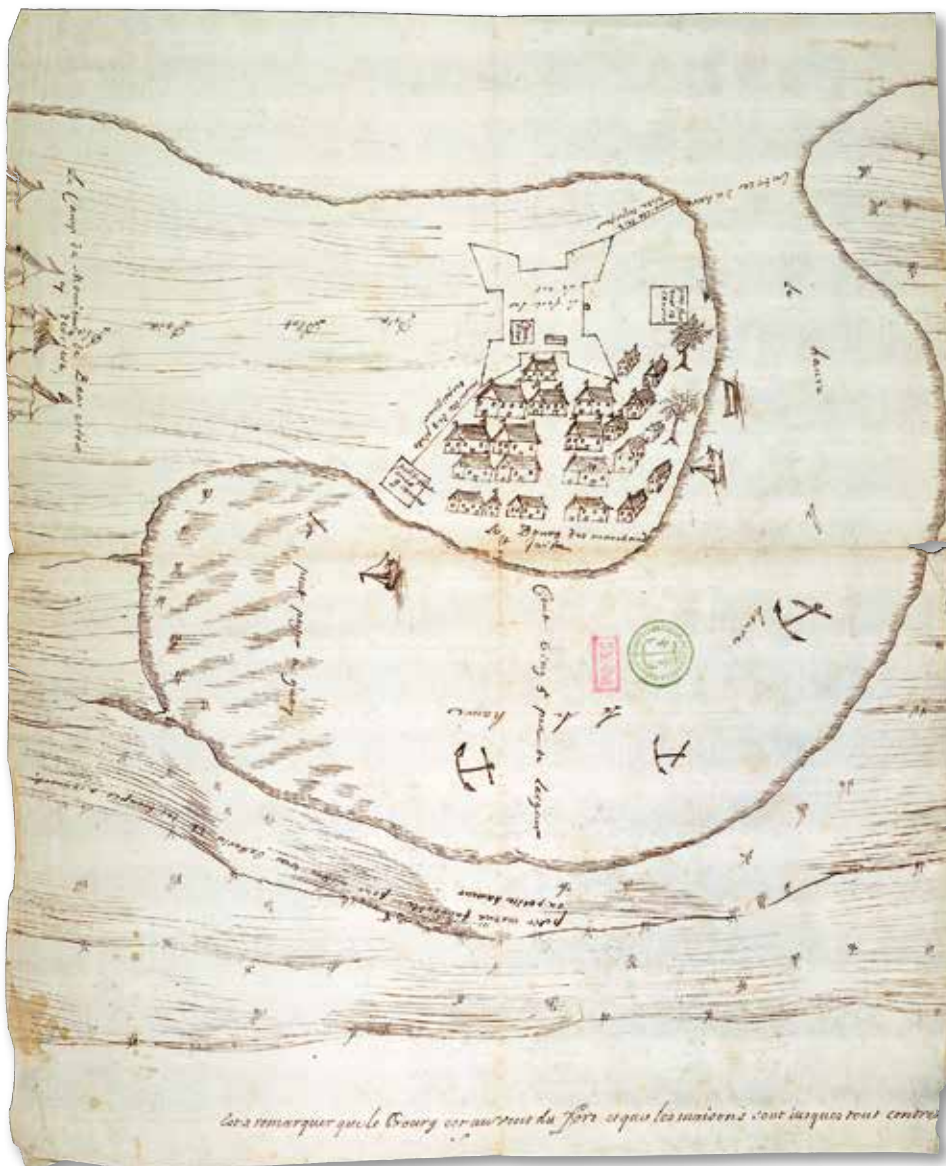
De Tachtigjarige Oorlog met Spanje werd in 1648 beëindigd met de Vrede van Münster, waarbij Spanje zich neerlegde bij het verlies van Curaçao aan de Republiek der Verenigde Nederlanden. Maar de oorlogen die de Republiek later, in de zeventiende en achttiende eeuw, met Engeland en Frankrijk voerde, kenden hun uitstraling naar het Caribisch gebied. Telkens als er een oorlog in Europa uitbrak, probeerde Engeland of Frankrijk

2a. Franse kaart van Fort Amsterdam en het Schottegat, 1671. Manuscript, in kleur; 55,5 x 43 cm. (Paris BNF, SH Pf 158 div. 5 nr. 2D).

2b. Plan de la forteresse de Curasol, ca. 1672. Manuscript, in kleur; 35,5 x 45 cm. (Paris BNF, SH Pf 158 div. 5 nr. 6).

3. Plan de Curaçao et du Camp.[ent] de M.[onsieur] de Baas, 1673 (titel op achterkant). Manuscript; 41 x 34 cm. (Paris BNF, SH Pf 158 div. 5 nr. 3D).

de Nederlandse overzeese bezittingen te veroveren.

Zo deed de gouverneur-generaal van de Franse bezittingen in het Caribisch gebied, Jean-Charles de Baas in 1673 een poging Curaçao in te nemen. Hij landde met zijn troepenmacht op de oostelijke helft van het eiland, bij Santa Barbara, gelegen aan de zee-inham het Spaanse Water. De Baas plunderde het eiland, naderde met zijn troepen Punda en eiste van de toenmalige directeur Jan Doncker (1673-1679) dat hij het eiland zou overgeven want anders zou De Baas, zo dreigde hij in een brief, alle schade die aan het fort maar ook aan 'toutes les maisons du bourcq' zou worden toegebracht, op Doncker zelf verhalen.² Na enkele dagen trok hij zich echter terug en verliet hij het eiland. Kennelijk had Doncker de defensie van het havengebied met Fort Amsterdam en de daar gelegen

huizen beter georganiseerd dan De Baas had verwacht.

Aan deze aanval van De Baas danken we drie vroege Franse kaarten van Fort Amsterdam, Punda en directe omgeving. Op de eerste twee kaarten, die waarschijnlijk zijn gemaakt ter voorbereiding op de expeditie van De Baas, is heel prominent Fort Amsterdam afgebeeld (zie afbeelding 2a en 2b). De eerste kaart is bij een brief van 1671 gevoegd – de tweede komt waarschijnlijk uit 1672. Ten noorden hiervan zijn enkele huizen getekend, die volgens de legenda van de kaart uit 1672 'Le Bourg dehors' vormen, de eerste vermelding van de huizen van Punda op een kaart. Op de eerste kaart (waarop de verzameling huizen ook 'Le Bourg' wordt genoemd) zijn de huizen willekeurig geplaatst zonder dat er van enige ordening

sprake lijkt, op de andere kaart zijn de huizen echter in drie rijen geplaatst: één noord-zuid, twee oost-west. Met andere woorden: deze kaart doet veronderstellen dat er wel degelijk een planmatige opzet met straten bestond. Op beide kaarten is van de door Tolck gebouwde muur tussen Fort Amsterdam en het Waai-gat geen spoor te bekennen. Wel is er een muur met poort tussen Fort Amsterdam en de St. Annabaai, zodat het voorplein voor het fort met losplaatsen en een kaapstander, voor het binnentrekken van schepen, aan drie kanten ingesloten is. Interessant is verder nog dat aan de west-zijde van het Schottegat enkele huizen zijn getekend (op de tweede kaart slechts één gebouw) die volgens de legenda het 'Cartier des Juifs' vormen; aan de noordkant van het Schottegat ligt het 'Cartier des negres', meer naar het oosten het 'Cartier de Caualerie'. Volgens andere gegevens zal het Jodenkwartier iets noorde-lijker hebben gelegen en het verblijf van de negerslaven iets dichterbij het Ruiterskwartier. Op andere bijzonderheden van beide kaarten kunnen we hier niet nader ingaan, vooral de tweede kaart bevat een aantal in een legenda toegelichte details.

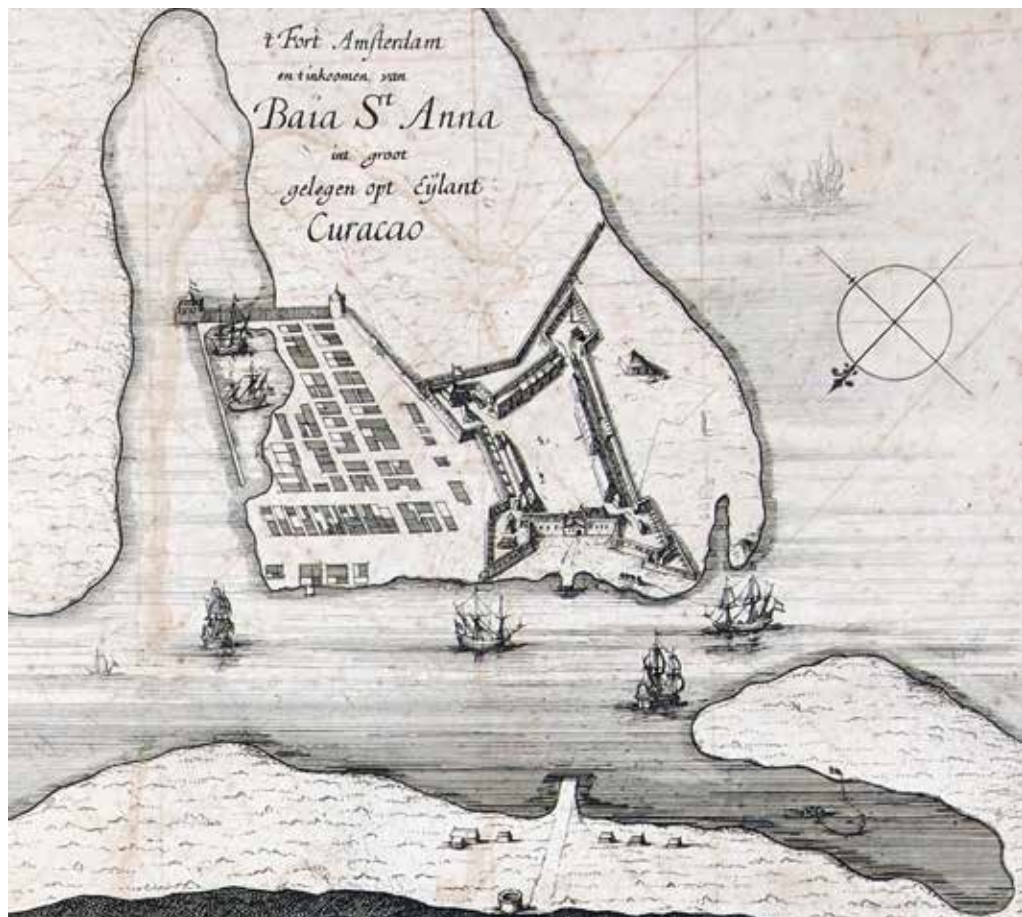
Bij één van zijn brieven waarin De Baas in mei 1673 verslag deed van zijn mislukte inval op Curaçao is een klaarblijkelijk in haast gemaakte, niet geheel correcte schets van Fort Amsterdam en directe omgeving gevoegd (zie afbeelding 3). Voor ons is van belang dat er ten noorden van Fort Amsterdam 22 huizen of huizenblokken zijn getekend met daarbij de notitie: 'Le Bourg des marchands Et Juifs'. De huizen zijn weliswaar niet geheel willekeurig geplaatst, maar een echt stratenpatroon laat zich slechts met moeite herkennen. Zeer duidelijk daarentegen is de muur van Tolck aangegeven met de tekst: 'muraille de 2 pieds despaisseur'. De muur loopt uit op een vierkant fort: 'petit fort avec 9 canons'. Bij de ingang van de St. Annabaai ('entree du haure') is vanuit de punt van het bastion van Fort Amsterdam naar de zee een soortgelijke muur getekend. Dit kan niet kloppen, beide andere kaarten geven correct het aan het bastion Nieuwe Batterij gevoegde Waterfort weer. Deze muur zal in werkelijkheid gelegen hebben tussen het meer oostelijke bastion (bastion Vlaggestok) en de zee, zoals ook op afbeelding 1 is te zien. Het 'petit fort avec 12 canons' op het voorplein voor Fort Amsterdam zal het Waterfort zijn, dat in feite verbonden was aan het bastion Nieuwe Batterij bij

de entree van de haven. Op de rand van de kaart, ten oosten van Punda, is het kampement van De Baas voorgesteld met vier tenten, waarbij de tekst: 'Le Camp de monsieur de Baas estoit cy derriere'. In al hun eenvoud hebben we hier met de eerste drie plattegronden van Punda te maken. Dat de tekenaars de nederzetting niet nauwkeuriger en gedetailleerder weergaven zal te maken hebben met het doel van de kaarten: de weergave van de verdedigingswerken stond centraal, dáárop lag de focus. Daaruit ook is het te verklaren dat er tussen de drie kaarten, wat de stadsbebouwing betreft, flinke verschillen bestaan.

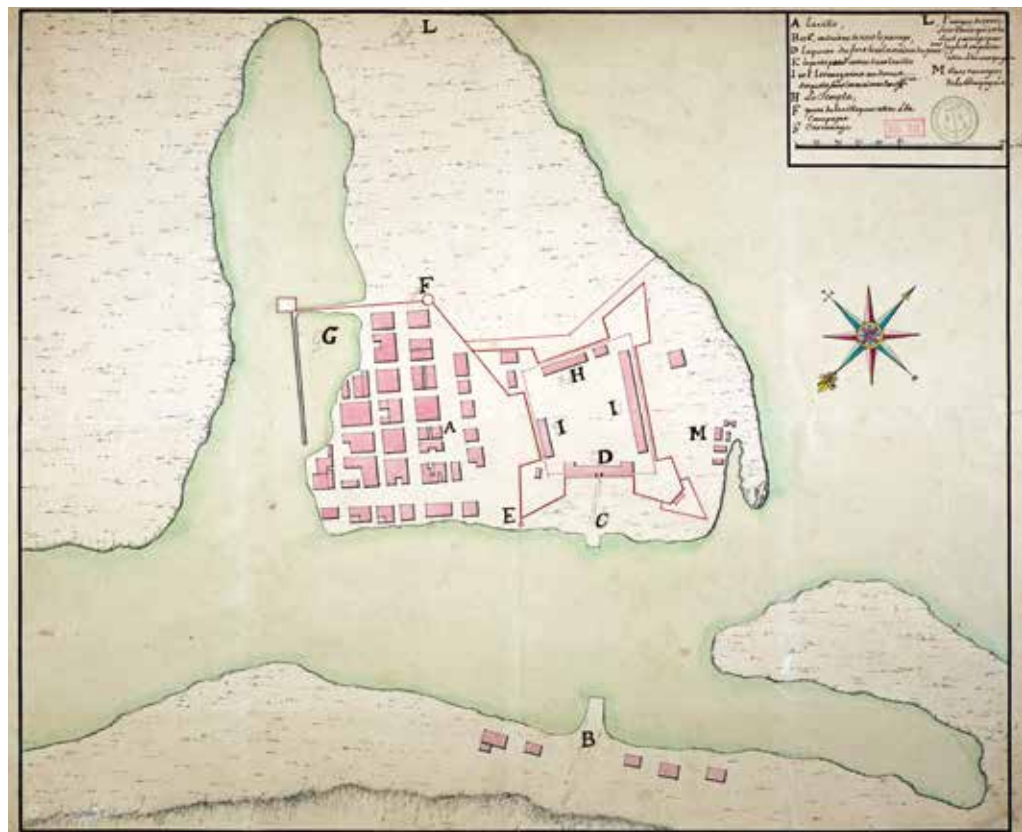
De kaart van Roggeveen/Robijn

Kort daarna (eind 1675) verscheen onder de titel 'Het Brandende Veen' een Nederlandse atlas van het Atlantisch gebied, samengesteld door Arent Roggeveen (1628-1679), maar uitgegeven door Pieter Goos (1616-1675) en diens weduwe, later door Jacobus Robijn. De eerste Nederlandse editie van 1675 bevat 33 kaarten. In de eerste Engelse editie (ook van 1675) is echter een kaart toegevoegd: een kaart van Curaçao met als bijkaart een plattegrond van Punda. De bijkaart kreeg de titel: *'t Fort Amsterdam en t inkommen van Baia St Anna int groot gelegen opt Eijlant Curacao* (zie afbeelding 4). Deze kaart van Curaçao met bijkaart is in volgende Engelse, Nederlandse, Franse en Spaanse edities van Het Brandend Veen (deel I) ook steeds opgenomen. Als auteur ervan staat niet Roggeveen, maar Robijn te boek.³

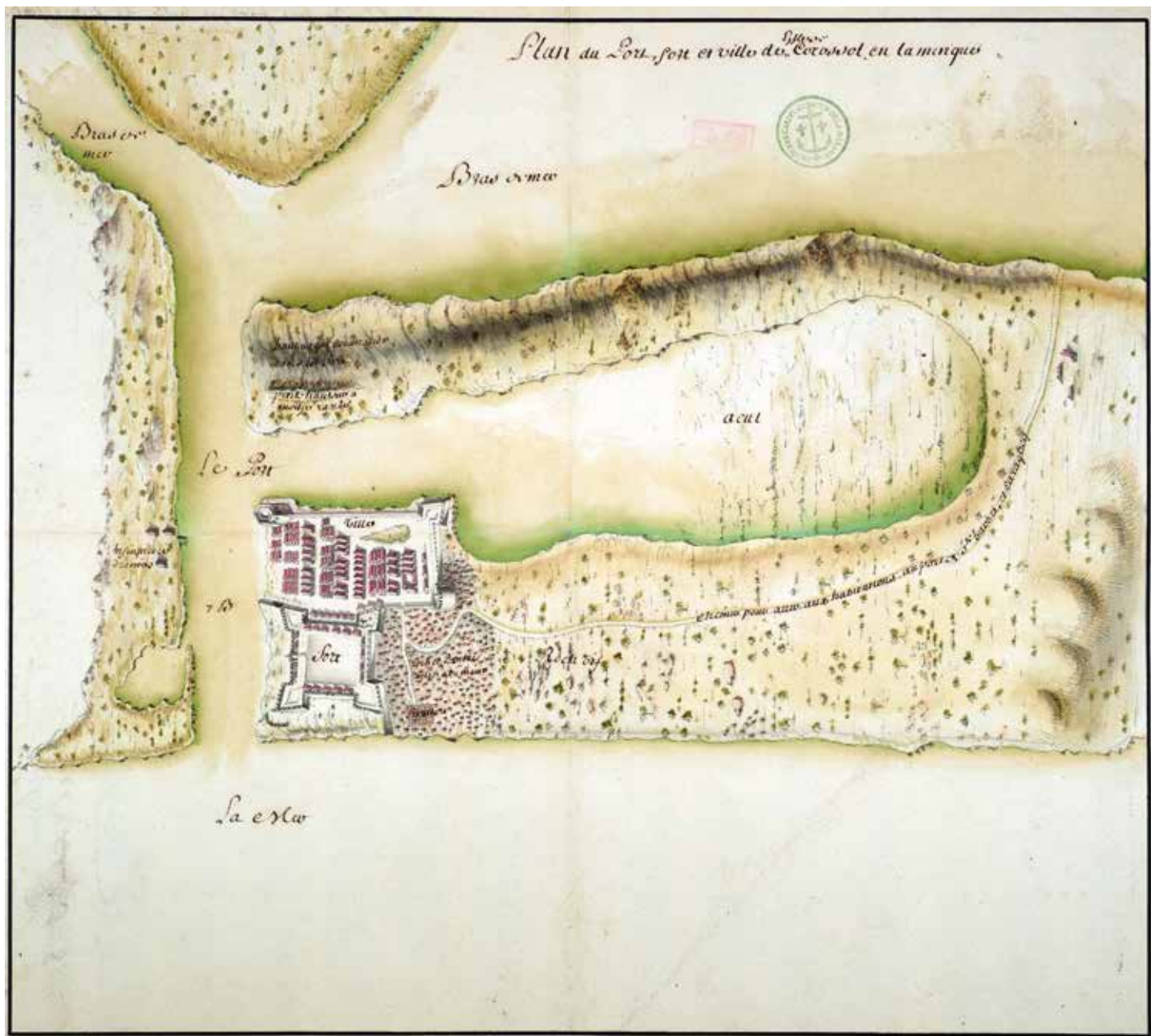
Zoals de titel van de bijkaart van Robijn al aangeeft staat de afbeelding van Fort Amsterdam centraal. We zien een onregelmatig gevormde vierhoek met vier bastions (en het Waterfort). Een vijfde bastion is in vage stippellijnen aangeduid. Het rondeel de Halve Maan is niet afgebeeld. Buiten het fort aan de zeekant staat een tentachtig gebouw dat alleen met behulp van een latere kaart valt te identificeren (zie hierna). Tussen het oostelijk gelegen bastion van Fort Amsterdam bij de zee, bastion Vlaggestok, en de zee is een muur aangegeven. Zelfs lijkt deze muur door te lopen tot aan de stadsmuur, een gegeven dat niet klopte met de werkelijkheid, voor zover bekend, maar wel op enkele latere kaarten is overgenomen. Belangrijker is dat naast Fort Amsterdam een overzichtelijke plattegrond van een ommuurd stadje is afgedrukt. Aan de landzijde (de oostkant) is een muur met twee bastions te zien. Het ene bastion, later Schrikken-

4. *'t Fort Amsterdam en t inkommen van Baia St Anna int groot gelegen opt Eijlant Curacao*. Bijkaart op: *'t Eijlandt CVRACAO...*, in Roggeveen/Robijn, *Het Brandende Veen*, Sp. editie 1680. Koperdiepdruk; 18 x 21,5 cm. (Amsterdam Bibliotheek UvA, OTM Kzl OF 84-5).

5. Punda met binnenhaven in het Waaigat, ca. 1680. Manuscript, in kleur; 40 x 48,5 cm. (Paris BNF, SH Pf 158 div. 5 nr. 7D).

6. *Plan du Port, fort et ville de l'isle de Corossol en la merique*, ca. 1680-1685. Manuscript, in kleur; 28 x 37 cm. (Paris BNF, SH Pf 158 div. 5 nr. 8D).

burg geheten, ligt vrij dicht bij de (nauwelijks zichtbare) stadspoort, vanwaar een pad oostwaarts loopt naar het buitengebied. Dit pad wordt in archiefstukken Stenenpad genoemd, de stadspoort dus Stenenpadspoort. Het tweede bastion (met vlag) ligt aan het eind van de muur, die in het Waaigat doorloopt. Het bastion zelf, bekend als het Bloedfort, ligt ook in het Waaigat. Opmerkelijk is dat deze stadsmuur verder naar het oosten ligt dan de muur die Tolck in 1639 had laten bouwen, zodat er meer ruimte ontstond voor het bouwen van woningen. De huizen of huizenblokken zijn keurig in rechte lijnen gerangschikt. Er is een noord-zuid lopende straat (later Heerenstraat geheten) die alleen langs de oostzijde is bebouwd;

aan de westzijde, langs de waterkant, staat nog maar een enkel gebouw. Wilde men het schootsveld voor het nabije bastion van Fort Amsterdam naar het noordwesten open houden? Dwars op de Heerenstraat zijn enkele oost-west lopende straten aangegeven. De dichtst bij Fort Amsterdam gelegen straat (later Breedestraat genoemd) is aan de noordzijde volgebouwd, maar aan de zuidzijde, tegen het fort aan, nog niet. Later zouden ook daar huizen verrijzen, tot ongenoeven van officieren die er op wezen dat vanuit de bovenverdiepingen van die huizen Fort Amsterdam onder vuur kon worden genomen. Buddingh, die zo nauwkeurig mogelijk het ontstaan en de groei van Punda en haar bevolking heeft

gereconstrueerd, gaat er vanuit dat omstreeks 1675 minimaal 70 en maximaal 92 panden in Punda stonden; het laagste getal noemt hij het meest aannemelijk.⁴

De binnenhaven in het Waaigat

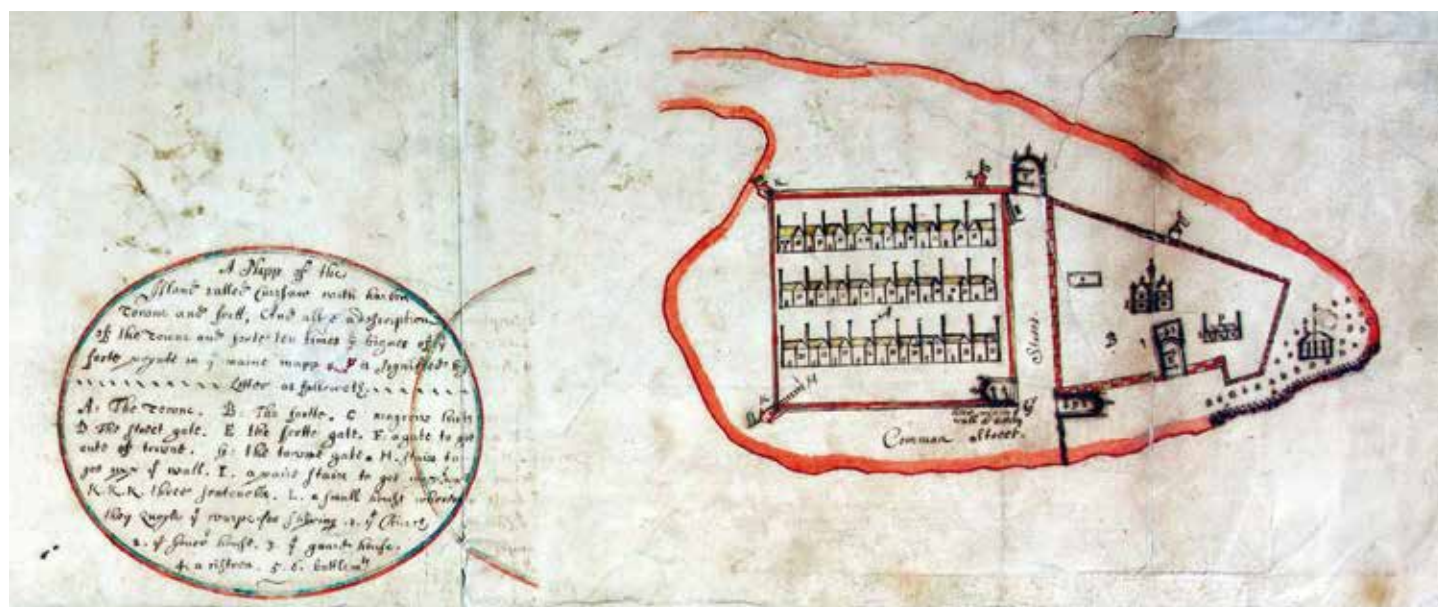
Het meest in het oog springende element van de stadsplattegrond van Robijn is een soort binnenhaven, een met een dam afgescheiden gedeelte van het Waaigat. In de bewaard gebleven archiefstukken wordt geen melding gemaakt van deze binnenhaven. Er is dan ook betwijfeld of hij wel heeft bestaan, maar die twijfel is door bodemkundig onderzoek weggenomen.⁵ Daar komt bij dat er nog twee kaarten zijn waarop de binnenhaven is aangegeven. De eerste, titelloze, maar van een

Franstalige legenda voorziene manuscriptkaart doet inhoudelijk denken aan de bijkaart van Robijn, maar ziet er heel anders uit (afbeelding 5). Zo kent de kaart van Robijn een vogelvluchtperspectief en wordt een deel van de gebouwen in opstand weergegeven, de Franse kaart kent slechts een bovenaanzicht. Bovendien is de kaart van Robijn versierd met schepen en vlaggetjes op gebouwen, de Franse kaart daarentegen mist elke decoratie. Het stratenpatroon lijkt op beide kaarten gelijk, maar in de Franse kaart zijn minder huizen of huizenblokken ingetekend. De Franse kaart is vooral afwijkend doordat er een legenda van elf hoofdletters aanwezig is. In de binnenhaven staat de letter G voor Carennage. Dat wijst er op dat de binnenhaven werd gebruikt voor het kalfaten van schepen (carénage = het herstellen van de scheepsromp; helling, werf). We zagen dat al in de kaart van 1639 (zie afbeelding 1) een scheepshelling is afgebeeld, maar iets meer naar het westen. Het lijkt niet te gewaagd te veronderstellen dat de scheepshelling toen in werkelijkheid ook al in de binnenhaven lag, hoewel van die binnenhaven elk spoor ontbreekt in de kaart van 1639. In de Franse kaart staan bij het bastion dichtbij de haveningang enkele gebouwtjes (vaag ook aanwezig in de Robijnkaart). Volgens de letter M van de legenda gaat het hier om de 'Case des negres dela Compagnie'. Verder worden drie poorten aangeduid: D = de toegangspoort van Fort Amsterdam onder de woning van de directeur door, E = de poort vanuit de

stad naar het voorplein van Fort Amsterdam, F = de poort bij stadsbastion Schrikkenburg, de 'porte delaville pour aller à la Campagne'. Binnen Fort Amsterdam worden 'Le Temple' (H) en 'Les magasins au dessus desquels sont les maisons des off.^{rs}' vermeld. Over de onderkomens van de gewone soldaten is niets genoemd, maar die zullen we toch grotendeels ook binnen het fort moeten zoeken. Helaas is noch over het jaar waarin de kaart is gemaakt, noch over de auteur ervan iets met zekerheid te zeggen. De vele gaatjes van speldenprikken in het papier duiden er op dat de kaart gebruikt is voor het maken van een kopie dan wel van een vroeger voorbeeld is overgenomen. De kaart van Robijn uit 1675 en de Franse kaart van afbeelding 5 geven de situatie weer zoals die bestond tot omstreeks 1680. In archiefstukken uit 1682 worden twee stadsbatterijen aan het Waaigat genoemd, namelijk Bloedfort en Fort Oranje.⁶ Directeur Van Liebergen (1679-1682) kreeg het verwijt dat hij een hoogte tegenover Fort Oranje niet had laten slechten. Daaruit is af te leiden dat Fort Oranje tijdens zijn bestuur reeds bestond of toen is ontstaan.⁷ Dat wijst er op dat de binnenhaven kort voor 1680 is gedempt (of is verzand). Fort Oranje en Bloedfort waren namelijk verdedigingswerken, die deel uitmaakten van de stadsmuur die bij de demping (of verzanding?) van de binnenhaven omstreeks 1680 langs het Waaigat werd gebouwd en de stad daarmee ook aan de noordzijde bescherming bood. De ruimte van de vroegere binnenhaven werd in de twee laatste

decennia van de zeventiende eeuw van straten voorzien en in snel tempo volgebouwd. In deze tijd maakte Curaçao een bloeiperiode van handel en scheepvaart door, die leidde tot een expansie van de bevolking en een toenemende behoefte aan woningen en pakhuizen.

Er is een derde kaart bekend waarop in elk geval de contouren van de vroegere binnenhaven nog duidelijk herkenbaar zijn (zie afbeelding 6). Op deze kaart – opnieuw een manuscript van Franse oorsprong – zien we de recent gebouwde stadsmuur langs het Waaigat, die aan de oostzijde aansluit op het driehoekige Bloedfort en aan de westzijde, bij de St. Annabaai ('Le Port') uitloopt in een zeshoekige toren, het Fort Oranje. Het terrein van de vroegere binnenhaven, waarin het woord 'Ville' staat, is nog volledig onbebouwd. Met behulp van het gegeven dat de nieuwe bouwterreinen heel snel na het gereedkomen van de nieuwe stadsmuur langs het Waaigat zijn volgebouwd, kunnen we concluderen dat deze kaart de situatie van omstreeks 1680 of kort daarna weergeeft. Helaas is ook van deze kaart noch het exacte jaar waarin ze is gemaakt, noch de auteur bekend. Naast de gedempte, nog onbebouwde binnenhaven bevat de Franse kaart van afbeelding 6 nog enkele andere bijzonderheden. Opvallend is dat de huizen van Punda keurig gerangschikt in tien rijtjes zijn weergegeven. Maar al die rijtjes lopen evenwijdig aan elkaar, alsof er alleen maar noord-zuid lopende straten waren. Het is niet denkbaar dat dit een correcte

7. Plattegrond van Fort Amsterdam en Punda met stadsmuur en drie stadsbastions. Manuscript, in kleur; 12 x 25 cm. Bijkaart op: A Mapp of the Island called Cursaw with harbors Towne and fort..., ca. 1700. (London National Archives, Colonial Office 700, W12).

weergave van de werkelijkheid is. De drie bastions in de stadsmuren zijn in opstand getekend. Eén is rond (Schrikkenburg), één driehoekig (Bloedfort) en de derde is als een zeshoek getekend (Fort Oranje). De kaart is de eerste waarop de begraafplaats ('Sepulture') ten oosten van Fort Amsterdam voorkomt. Later was er nogal discussie over de ongelukkig gekozen plaats van de begraafplaats: de passaatwind blies herhaaldelijk onaangename geuren uit de bovengronds geplaatste, gemetselde graven over Fort Amsterdam heen. Ten oosten van de stad en Fort Amsterdam en ook rond de begraafplaats is het terrein bezaaid met moeilijk identificeerbare voorwerpen. De erbij geplaatste tekst geeft de verklaring: 'roches pointiées mises a la main'. Het gaat dus om recht overeind gezette puntige stenen, die kennelijk bedoeld zijn om het een vijand lastig te maken de stad en het fort te benaderen. Door de vlakke met deze stenen loopt vanuit de Stenenpadspoort een recht pad naar de begraafplaats en een bochtig pad, dat de verbinding met het buitengebied vormt. Verder valt op dat op de westelijke oever van de St. Annabaai drie gebouwen staan die als 'Infirmierie des noirs' worden aangeduid. Deze vermelding komt op geen enkele andere kaart voor. Wel maakt Hamelberg er melding van dat de slavenhuizen aan de Overzijde door de orkaan van 20 oktober 1681 zijn vernield, andere huizen stonden daar toen nog niet.⁸ Al met al bevat deze Franse kaart – naast een onjuiste weergave van het stratenpatroon – vrij veel nieuwe informatie.

Een Engelse kaart, ca.1700

Een volgende vroege manuscriptkaart, waarvan opnieuw jaartal noch auteur bekend is, is van Engelse makelij. Hij zal waarschijnlijk omstreeks 1700 zijn gemaakt, maar harde gegevens zijn er niet voor deze veronderstelling. Bij een wel heel grof uitgevallen schets van het eiland is een plattegrondje van de stad geplaatst met toelichtende legenda van elf letters en zes nummers (afbeelding 7). Een erg correcte weergave van de omstreeks 1700 bestaande situatie geeft dit kaartje niet. De plattegrond van Fort Amsterdam klopt van geen kanten en ook die van Punda bevat onjuistheden. We zien een aan vier zijden ommuurde stad met drie rijen huizen. Maar aan de zuidzijde en langs de Waterkant (langs de St. Annabaai) heeft de stad nooit stadsmuren gekend. De drie rijtjes huizen geven zeker het toenmalige stratenpatroon niet

8. Plan voor stadsuitbreiding door J.D. Gebhardt, 1707. Manuscript, in kleur; 43 x 53 cm. (Den Haag Nationaal Archief, 4.VEL 1440).

juist weer. Toch bevat het plattegrondje nieuwe informatie, vooral dankzij de legenda. Zo wordt duidelijk wat het tentachtige gebouw, dat ook op eerdere kaarten tussen Fort Amsterdam en de Caribische Zee is getekend, moet voorstellen. Volgens legendaletter L gaat het om 'a small house wherein they Quoyleye warpe for shiping'. Vrij vertaald wil dit zeggen: een klein huis waarin ze touw maken voor schepen. Het gaat dus om een touwslagerij, misschien annex touwhuis. Verder zijn duidelijk trappen getekend om op de stadsmuur te komen. In Fort Amsterdam worden zowel het gouverneurshuis als de kerk met naam vermeld.

Twee Nederlandse kaarten uit 1705 en 1707

De volgende twee manuscriptkaarten, van Nederlandse oorsprong, zijn wel exact te dateren. Het gaat in beide gevallen om een voorstel tot uitbreiding van de stad uit 1705 respectievelijk 1707. Directeur Jacob Beck schreef de bewindhebbers van de WIC in 1705 dat de bevolking sterk gegroeid was in de afgelopen tijd en dat er binnen de stadsmuren van Punda weinig ruimte over was voor nieuwe huizen. Hij stelde voor de stad ten oosten van Fort Amsterdam uit te breiden. Dit zou ten koste moeten gaan van de begraafplaats, die hij naar een terrein

ten westen van de St. Annabaai wilde verplaatsen. Dat zou ook de stankoverlast wegnemen. De stadsuitbreiding wilde Beck omgeven met een nieuwe stadsmuur, aansluitend bij Schrikkenburg, voorzien van nieuwe bastions.⁹ De kaart uit 1705, hier niet afgebeeld, geeft aan waar het te bebouwen terrein precies lag. Interessant is dat deze kaart niet alleen puntige, rechtopstaande stenen noemt, die vóór Fort Amsterdam stonden om een potentiële vijand te hinderen bij het naderen van Fort Amsterdam. Maar ook is er vlak voor de muur van het Fort en aan weerszijden van de Stenenpadspoort sprake van 'Een groente, groijt 5 a 6 Voeten hoogh, met doornen besett alhier gen.' Juffrouwen'. De naam 'Juffrouwen' wijst op een cactussoort die officieel 'Opuntia Wentiana' heet, maar op Curaçao ook als Infrou, Tuna of Spaanse juffer bekend staat. Op Curaçao maakte men dus gebruik van de natuurlijke begroeiing van cactussen voor de defensie.

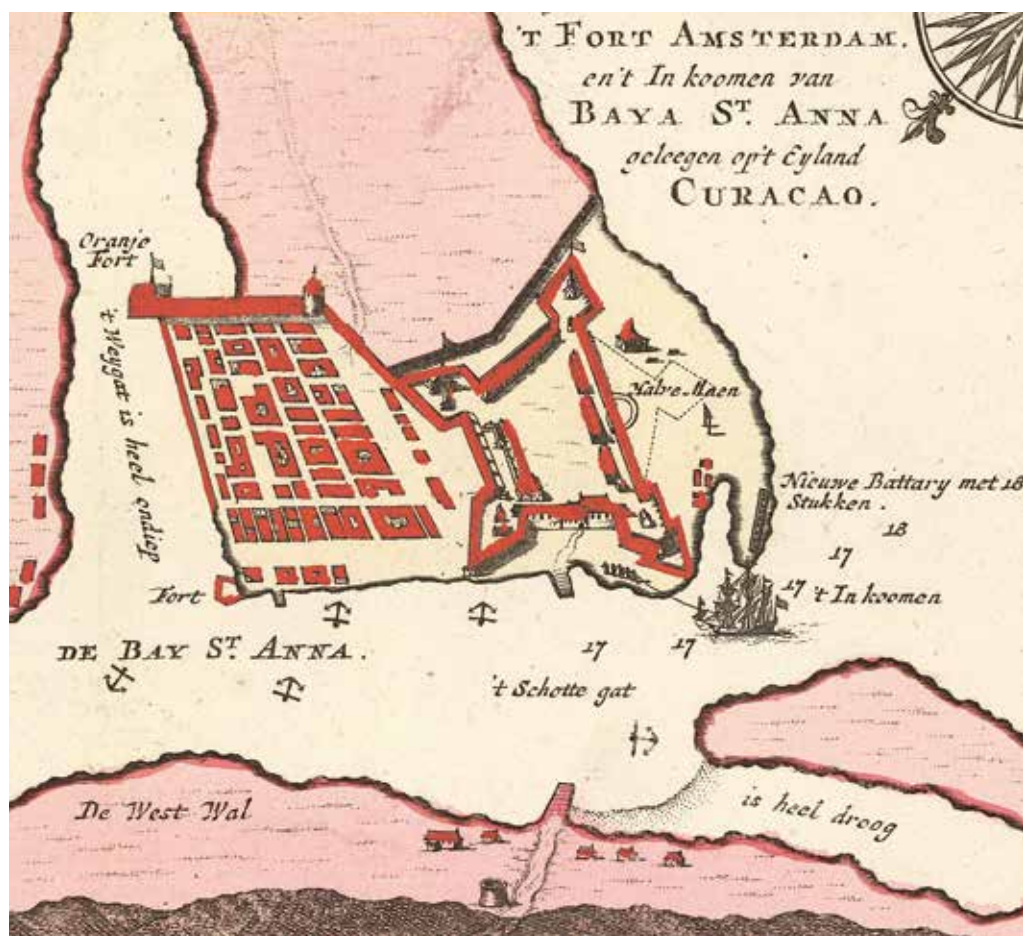
Twee jaar later stuurde Beck opnieuw een kaartje, nu getekend door Jacob Daniel Gebhardt, 'Canonirer en Bombertirer'. Dit kaartje bevat in feite hetzelfde uitbreidingsvoorstel, maar nu meer ingevuld (zie afbeelding 8). We zien een open terrein, aansluitend op het stadsbastion

Schrikkenburg in de stadsmuur en op de twee oostelijke bastions van Fort Amsterdam (De Kat en Vlaggestok). Beck geeft aan dat hij het nieuwe stadsdeel wil omgeven met een verdedigingsmuur met een rond en een driehoekig bastion, die aansluit op een vergrote batterij Schrikkenburg. De begraafplaats zou in deze opzet volledig verdwijnen. Omdat het op het moment, waarop de uitbreidingsplannen werden gemaakt, oorlog was achtte Beck het te gevaarlijk om direct met de bouwplannen te beginnen. Dit uitstel tot het eind van de oorlog werd echter afstel: de geplande stadsuitbreiding is nooit gerealiseerd. Wel ontstonden er elders nieuwe stadswijken, maar nu meer spontaan dan gepland. Aan de westzijde van de St. Annabaai kwamen in het begin van de achttiende eeuw de eerste huizen van de wijk Otrabanda, die aan het eind van die eeuw meer woningen en bewoners telde dan Punda. Ook op Scharloo, ten noorden van het Waagat, en op Pietermaai, de smalle landtong tussen Punda en het buitengebied, ontstonden stadswijken. De kaart van 1707 is vooral ook interessant omdat ze een volledige plattegrond bevat van Punda met straten, huizenblokken en een stadsmuur met bastions. Bovendien zijn in de kaart de laatste open terreinen aan de Heerenstraat aangeduid die Beck juist (na toestemming van de bewindhebbers) voor een groot bedrag had verkocht aan particulieren. Aan de oostzijde van de Heerenstraat ging het om een relatief klein terrein dat in augustus 1706 was verkocht voor Ps. 8000 (een peso stond ongeveer gelijk aan een rijksdaalder), aan de westzijde om twee percelen tussen de Heerenstraat en de Waterkant, die voor Ps. 28.000 waren overgedragen.¹⁰

De percelen zijn kennelijk kort daarna bebouwd: het op één van de percelen gebouwde laatste huis van de Heerenstraat/hoek Breedestraat draagt in de gevel nog steeds het jaartal 1708. Daarmee waren de laatste bouwterreinen binnen de stadsmuur van Punda in gebruik genomen. Op de kaart zien we een compacte stad met rechte straten (volgens Buddingh - afgezien van de Heerenstraat en de Breedestraat - niet breder dan drie meter, met dwarsstraten en gangen van één à anderhalve meter) en schematisch weergegeven huizenblokken. Langs de Waterkant was tijdens het directoraat van Jacob Beck een nieuwe kade aangelegd (ook te zien op de kaart van 1707). Volgens de analyses van Buddingh stonden in 1715 214 panden in Punda - een sterke groei

9a. 't Fort Amsterdam int Income van B. S. Anna op Curacao int Groodt. Manuscript, in kleur; 17 x 22 cm. Bijkaart op: G. van Keulen, *Afteekening Vant Eijlandt Curacao als ook desselfs baij S. Anna t Fort Amsterdam en soo als t sig in Zee Vertoont*, Amsterdam, 1715 (Berlin Staatsbibliothek, IIC, Kart. 11011 Blatt 26).

9b. 'T FORT AMSTERDAM en 't In koomen van BAYA S. ANNA geleege op 't Eylandt CURACAO. Koperdrukk; 12,5 x 13,5 cm. Bijkaart op: *Nieuwe Afteekening Van het Eylandt CURACAO*..., G. van Keulen, 1728. (Amsterdam Bibliotheek UvA, OTM Kzl I 1A6(77)).

sinds 1675 toen er waarschijnlijk maar 70 panden waren.¹¹

De kaart van Van Keulen

In wezen geeft de plattegrond van Gebhardt uit 1707 het stadsdeel Punda weer, dat in de volgende anderhalve eeuw in grote lijnen onveranderd is gebleven. Pas na 1861, toen de stadsmuren werden afgebroken en een deel van het Waai- gat werd gedempt, kon Punda zich naar het oosten uitbreiden. Het stratenpatroon lag vast en ook het aantal huizenblokken heeft nauwelijks veranderingen ondergaan, hoewel het aantal woningen – waarschijnlijk vooral door splitsing van huizen – wel iets toenam tot 262 aan het eind van de achttiende eeuw. Merkwaardig is echter dat in gedrukte plattegronden van Punda nog meer dan honderd jaar een incorrecte weergave van de werkelijke situatie is af te lezen. Dat komt door Van Keulen.

Gerard van Keulen heeft in de eerste decennia van de achttiende eeuw verschillende versies van een kaart van Curaçao gemaakt. In een bijk kaart nam hij steeds een plattegrond op van Punda, Fort Amsterdam en omgeving. In de eerste versie, een manuscriptkaart uit 1711 (niet afgebeeld) zien we een bijk kaart die grotendeels lijkt te zijn ontleend aan het voorbeeld van Robijn, zij het dat de huizen van Punda minder strak aan straten zijn gesitueerd. De al lang verdwenen binnenhaven heeft Van Keulen nog in deze kaart opgenomen. De volgende versie, een manuscriptkaart uit 1715, laat een verbetering zien: de binnenhaven is verdwenen en bebouwd met huizen en de huizen staan niet meer willekeurig gerangschikt, hoewel het stratenpatroon nog niet helemaal klopt (zie afbeelding 9a).

Van de nieuwe stadsmuur langs het Waai- gat en het stadsbastion Fort Oranje ontbreekt elk spoor; wel staat de naam Fort Oranje vermeld, maar bij het bastion dat in werkelijkheid Bloedfort heet. In de stad staat de naam 'Wilm Stad', de eerste kaart waarop deze naam voorkomt. De vijfde punt van Fort Amsterdam is met een stippellijn aangegeven, maar tegelijkertijd is correct de Halve Maan ('t halve maen') getekend. Langs de Waterkant zijn vier huizen of huizenblokken aangeduid, een gedeelte van de stad is nog onbebouwd. De volgende versie, nu in druk, is van iets latere datum, waarschijnlijk tussen 1715 en 1720 gedrukt. Deze versie (niet afgebeeld) geeft een geordende plattegrond weer met rechte straten, maar

laat de vijfde punt van Fort Amsterdam nog steeds in stippellijn zien. De naam 'Oranje Fort' staat nog op de verkeerde plaats, het eigenlijke Fort Oranje ontbreekt en ook de bebouwing langs de Waterkant/Heerenstraat is onvolledig. In de laatste versie, de gedrukte uitgave van 1728, die nadien herhaaldelijk herdrukt is, staat het woord 'Oranje Fort' nog steeds op de verkeerde plaats, maar bastion Fort Oranje is nu wel getekend en eenvoudig 'Fort' genoemd. De overige onjuiste elementen zijn gehandhaafd (zie afbeelding 9b). Dezelfde onvolkomenheden staan op een manuscriptkaart die Van Keulen intussen afzonderlijk van het stadsgebied had gemaakt (niet afgebeeld). De laatste, gedrukte versie uit 1728 is door vele uitgevers uit Nederland, maar ook uit Engeland, Frankrijk en andere landen overgenomen. Meer dan honderd jaar lang verspreidden kaartenmakers nog een beeld van de plattegrond van Punda, dat al sinds 1707 niet meer klopte, zoals we dankzij de kaart van Gebhardt weten. Er zijn in de loop van de achttiende eeuw wel kaarten gemaakt waarop de plattegrond van Punda correcter werd weergegeven, maar deze verschenen niet in druk. Welbeschouwd duurde het zelfs tot 1912 voor een goede stadsplattegrond van het stadsgebied in de handel kwam: de kaart in twee bladen van J.V.D. Wer- bata, verschenen bij de Haagse uitgever Smulders & Co.¹²

Noten

* Alle in dit artikel genoemde kaarten zijn afkomstig uit het in het voorjaar van 2016 bij uitgeverij Brill verschenen boek van de auteur over kaarten van de zes eilanden van de Nederlandse Antillen.

1. Soortgelijke pentagons liet de WIC bouwen in Recife (Brazilië) en Nieuw-Amsterdam (Manhattan), zij het dat het fort op Manhattan een veel grotere omvang kreeg, zie Meurs 1996, 23.
2. Hamelberg 1901-1909, I, 94.
3. Zie verder Koeman 1971, V-XV.
4. Buddingh 1994, 53 en 70.
5. Buddingh 1994, 61.
6. Buddingh 1994, 60.
7. Hamelberg 1901-1909, I-II, 65. De bewering van Hamelberg 1901-1909, I-II, 55, dat tijdens het bewind van Jan Doncker de stad is 'uitgelegd' berust volgens Ozinga 1959, 21, op een al te vrijmoedige interpretatie van een brief van de bewindhebbers aan de directeur. Zie ook Buddingh 1994, 61.
8. Hamelberg 1901-1909, I-II, 67 noot 2.
9. Brief Beck aan bewindhebbers WIC, 11 april 1705, in Den Haag Nationaal Archief, archief Tweede West-Indische Compagnie (toegangscode 1.05.01.02) nr. 568 (ook in nr. 201). De brief

is ook opgenomen bij Hamelberg 1901-1909, II, 109-113.

10. Kopie van transportakten in bundel stukken bij brief van Beck 20 augustus 1707, in Den Haag Nationaal Archief, Tweede WIC 569, folio 500-523.

11. Buddingh 1994, 62 en 70.

12. Over Werbata op Curaçao: Van der Krogt 2005.

Literatuur

- Buddingh, Bernard R. 1994. *Van Punt en Snoa. Ontstaan en groei van Willemstad, Curaçao vanaf 1634, De Willemstad tussen 1700 en 1732 en de bouwgeschiedenis van de synagoge Mikvé Israël-Emanuel 1730-1732*. 's-Hertogenbosch: Aldus Uitgevers.
- Hamelberg, J.H.J. 1901-1909. *De Nederlanders op de West-Indische eilanden. Deel I-II. De Benedenwindsche eilanden. Deel Ia-IIa, Documenten [bij I-II]*. Amsterdam: De Bussy.
- Koeman, C. 1971. *The burning Fen. First part, Amsterdam 1675*. Amsterdam: Theatrum Orbis Terrarum [heruitgave van 1675].
- Krogt, Peter van der. 2005. J.V.D. Werbata, een topograaf uit Oost-Indië, karteert in West-Indië. De eerste topografische kaarten van de Nederlandse Antillen, 1911-1915. In: *Caert Thresoor* 24, 3-13.
- Meurs, Paul. 1996. Nieuw-Amsterdam op Manhattan 1625-1660. In: P.J.J. van Dijk e.a. (red.), *Vestingbouw overzee. Militaire architectuur van Manhattan tot Korea*. Utrecht/Zutphen: Stichting Menno van Coehoorn/Walburg Pers, 19-32.
- Ozinga, M.D. 1959. *De monumenten van Curaçao in woord en beeld*. Curaçao/'s-Gravenhage: Stichting monumentenzorg Curaçao/Staatsuitgeverij.
- Renkema, Wim. 2016. *Kaarten van de Nederlandse Antillen. Curaçao, Aruba, Bonaire, Saba, St. Eustatius en St. Maarten tot 1900*. Explokaart reeks no. 15. Leiden/Boston: Brill.

Summary

The oldest maps of Punda (Willemstad) on Curaçao / Wim Renkema

In 1634 the Dutch conquered the island Curaçao. To defend the island against the Spaniards they built a big fort at the entrance of the main port. Soon a settlement came into being close by this fort. This was the beginning of Punda, the oldest part of Willemstad, the capital of Curaçao. Several charts from the period 1671-1728 – mainly manuscripts – show Punda's growth. These charts give not only different information, but are also supplementary to each other. It is striking that printed charts until far into the nineteenth century did not represent a correct plan of Punda.

Een kaart is veel meer dan alleen een topografische weergave, aangezien deze altijd blijkt geeft van de identiteit van de kartograaf en ook van de samenleving die hem beïnvloedde. Wel heel fraai komt dat tot uiting bij de kaart die F.W. Michels in 1958 in opdracht van de stichting 'Havenbelangen' te Rotterdam tekende, welke op 21 januari 1959 aangeboden werd aan de burgemeester van Rotterdam, 'uit waardering voor de 25-jarige samenwerking met de stad', en die tot op heden het Rotterdamse gemeentehuis siert.¹

Driftige wederopbouw

Op 21 januari 1959 vierde stichting 'Havenbelangen' haar zilveren jubileum. Precies 25 jaar en één maand eerder werd deze stichting in nijpende economische omstandigheden opgericht. De initiatiefnemers, de gemeente en een aantal andere organisaties met belangen in de havens, beoogden via activiteiten zoals studie- en promotiereizen, lezingen, via reclames en brochures in het binnen- en buitenland, de aandacht te vestigen op de Rotterdamse haven.² Dit werd hard nodig geacht: het Rotterdamse havenbedrijf bleek een speelbal van de grillen van de wereldeconomie in de crisis van de jaren '30.³ Ten opzichte van 1929 was de overslag in de Rotterdamse haven in 1933 met meer dan veertig procent gedaald. Stichting 'Havenbelangen' luidde de noodklok: Rotterdam moest gaan industrialiseren om minder afhankelijk te worden van haar doorvoertaak.⁴ Immers: "als de Ruhr verkouden was, moest Rotterdam niezen".⁵ Pas na de Tweede Wereldoorlog was er naast deze economische reden ook een emotionele drang bijgekomen om onafhankelijk van Duitsland winstgevend te kunnen zijn. De Rotterdamse bestuurders realiseerden zich dat ze veel sneller

moesten anticiperen op het tempo van globalisering, aangegeven door Amerikaanse multinationals, die schepen lieten groeien in grootte, vragend naar diepere vaargeulen. Op 13 maart 1947 werd het 'Plan-Botlek' aangenomen door de gemeenteraad. Een waar 'masterplan' was opgesteld, met plaats voor staalbedrijven, stukgoederenoverslag en reparatiebedrijven, om veilig hoofd te kunnen bieden aan de toekomst.⁶ Dit zou niet alleen plaatsvinden in de nieuwe Botlekhaven, maar ook in de 'Europoort': een gigantische nieuw havencomplex dat reikte tot aan de Noordzeekust. De aanleg hiervan begon op 11 juni 1958. Ondanks deze gewaagde projecten was in de jaren '50 de groei van de Rotterdamse haven te danken aan de wederopbouw van de oude stadshavens.⁷ Kortom, in 1958 kon de stichting 'Havenbelangen' haar 25-jarig jubileum vieren onder een optimistisch economische gesternte en met een ambitieuze blik op de toekomst. En hoe dit beter te laten uitbeelden dan op een kartografische wijze, zodat de enorme uitbreiding van de haven naar het westen duidelijk naar voren kwam? Kartograaf F.W. Michels (1906-1975) kreeg de opdracht om een kaart te vervaardigen, die zowel een ode was aan de nog niet gerealiseerde plannen van 'Euro-

poort', als van 25 jaar strijd die de Rotterdammers geleverd hadden in hun oude havens.

De opdracht

Dat Michels gekozen werd in januari 1957, was niet in de laatste plaats door zijn eigen binding met het zee-zezen. Tijdens de overdracht van de kaart aan het gemeentebestuur verteld hij een journalist: "Ik ben gek op schepjes [...]. Daar, in de Merwe-

haven heb ik het stoomschip Melampus gestopt, waarmee ik in 1924 als stuurmansleerling voor het eerst naar zee ging".⁸ Na de voltooiing van een opleiding tot stuurman aan de zeemannsschool voer Michels op verschillende schepen en klom op tot eerste stuurman in de koopvaart.⁹ In 1937 vestigde hij zich aan de wal en na de oorlog bekwaamde hij zich als journalist, maar zijn roeping was tekenwerk. Sinds 1951 hield hij zich bezig met de kartografie.¹⁰ Na 1956 vestigde hij zich zelfstandig als "Adviesbureau voor Cartografische vormgeving" aan de Plantage Muidergracht 81 te Amsterdam. In een van zijn latere publicaties benadrukte hij de creatieve inslag van de kartograaf, die volgens hem beschikt over "een eigenaardig vermengde aanleg, enerzijds een weetgierige, op het exacte gerichte geest, anderzijds de fantasie van een artiest [...]. [De kartograaf] is zowel wetenschapsman als kunstenaar".¹¹

F.W. Michels en zijn kaart Rotterdam 1958 Europoort

1. F.W. Michels bij de presentatie van de kaart (*De Telegraaf*, 23 januari 1959).

J.F. Debets is master student geschiedenis aan de Universiteit Leiden.

ROTTERDAM 19

NIEUWE MAAS EN BOTLEK

1 De Loozenkerk	49 Nieuwe Maas, en aan	80 Maarsse Rijk	99 Oudekerk	128 Oudekerk
2 Oudekerk	50 Nieuwe Maas, en aan	81 Maarsse Rijk	100 Oudekerk	129 Oudekerk
3 Oudekerk	51 Nieuwe Maas, en aan	82 Maarsse Rijk	101 Oudekerk	130 Oudekerk
4 Oudekerk	52 Nieuwe Maas, en aan	83 Maarsse Rijk	102 Oudekerk	131 Oudekerk
5 Oudekerk	53 Nieuwe Maas, en aan	84 Maarsse Rijk	103 Oudekerk	132 Oudekerk
6 Oudekerk	54 Nieuwe Maas, en aan	85 Maarsse Rijk	104 Oudekerk	133 Oudekerk
7 Oudekerk	55 Nieuwe Maas, en aan	86 Maarsse Rijk	105 Oudekerk	134 Oudekerk
8 Oudekerk	56 Nieuwe Maas, en aan	87 Maarsse Rijk	106 Oudekerk	135 Oudekerk
9 Oudekerk	57 Nieuwe Maas, en aan	88 Maarsse Rijk	107 Oudekerk	136 Oudekerk
10 Oudekerk	58 Nieuwe Maas, en aan	89 Maarsse Rijk	108 Oudekerk	137 Oudekerk
11 Oudekerk	59 Nieuwe Maas, en aan	90 Maarsse Rijk	109 Oudekerk	138 Oudekerk
12 Oudekerk	60 Nieuwe Maas, en aan	91 Maarsse Rijk	110 Oudekerk	139 Oudekerk
13 Oudekerk	61 Nieuwe Maas, en aan	92 Maarsse Rijk	111 Oudekerk	140 Oudekerk
14 Oudekerk	62 Nieuwe Maas, en aan	93 Maarsse Rijk	112 Oudekerk	141 Oudekerk
15 Oudekerk	63 Nieuwe Maas, en aan	94 Maarsse Rijk	113 Oudekerk	142 Oudekerk
16 Oudekerk	64 Nieuwe Maas, en aan	95 Maarsse Rijk	114 Oudekerk	143 Oudekerk
17 Oudekerk	65 Nieuwe Maas, en aan	96 Maarsse Rijk	115 Oudekerk	144 Oudekerk
18 Oudekerk	66 Nieuwe Maas, en aan	97 Maarsse Rijk	116 Oudekerk	145 Oudekerk
19 Oudekerk	67 Nieuwe Maas, en aan	98 Maarsse Rijk	117 Oudekerk	146 Oudekerk
20 Oudekerk	68 Nieuwe Maas, en aan	99 Maarsse Rijk	118 Oudekerk	147 Oudekerk
21 Oudekerk	69 Nieuwe Maas, en aan	100 Maarsse Rijk	119 Oudekerk	148 Oudekerk
22 Oudekerk	70 Nieuwe Maas, en aan		120 Oudekerk	149 Oudekerk
23 Oudekerk	71 Nieuwe Maas, en aan		121 Oudekerk	150 Oudekerk
24 Oudekerk	72 Nieuwe Maas, en aan		122 Oudekerk	151 Oudekerk
25 Oudekerk	73 Nieuwe Maas, en aan		123 Oudekerk	152 Oudekerk
26 Oudekerk	74 Nieuwe Maas, en aan		124 Oudekerk	153 Oudekerk
27 Oudekerk	75 Nieuwe Maas, en aan		125 Oudekerk	154 Oudekerk
28 Oudekerk	76 Nieuwe Maas, en aan		126 Oudekerk	155 Oudekerk
29 Oudekerk	77 Nieuwe Maas, en aan		127 Oudekerk	156 Oudekerk
30 Oudekerk	78 Nieuwe Maas, en aan		128 Oudekerk	157 Oudekerk
31 Oudekerk	79 Nieuwe Maas, en aan		129 Oudekerk	158 Oudekerk
32 Oudekerk	80 Nieuwe Maas, en aan		130 Oudekerk	159 Oudekerk
33 Oudekerk	81 Nieuwe Maas, en aan		131 Oudekerk	160 Oudekerk
34 Oudekerk	82 Nieuwe Maas, en aan		132 Oudekerk	161 Oudekerk
35 Oudekerk	83 Nieuwe Maas, en aan		133 Oudekerk	162 Oudekerk
36 Oudekerk	84 Nieuwe Maas, en aan		134 Oudekerk	163 Oudekerk
37 Oudekerk	85 Nieuwe Maas, en aan		135 Oudekerk	164 Oudekerk
38 Oudekerk	86 Nieuwe Maas, en aan		136 Oudekerk	165 Oudekerk
39 Oudekerk	87 Nieuwe Maas, en aan		137 Oudekerk	166 Oudekerk
40 Oudekerk	88 Nieuwe Maas, en aan		138 Oudekerk	167 Oudekerk
41 Oudekerk	89 Nieuwe Maas, en aan		139 Oudekerk	168 Oudekerk
42 Oudekerk	90 Nieuwe Maas, en aan		140 Oudekerk	169 Oudekerk
43 Oudekerk	91 Nieuwe Maas, en aan		141 Oudekerk	170 Oudekerk
44 Oudekerk	92 Nieuwe Maas, en aan		142 Oudekerk	171 Oudekerk
45 Oudekerk	93 Nieuwe Maas, en aan		143 Oudekerk	172 Oudekerk
46 Oudekerk	94 Nieuwe Maas, en aan		144 Oudekerk	173 Oudekerk
47 Oudekerk	95 Nieuwe Maas, en aan		145 Oudekerk	174 Oudekerk
48 Oudekerk	96 Nieuwe Maas, en aan		146 Oudekerk	175 Oudekerk
49 Oudekerk	97 Nieuwe Maas, en aan		147 Oudekerk	176 Oudekerk
50 Oudekerk	98 Nieuwe Maas, en aan		148 Oudekerk	177 Oudekerk
51 Oudekerk	99 Nieuwe Maas, en aan		149 Oudekerk	178 Oudekerk
52 Oudekerk	100 Nieuwe Maas, en aan		150 Oudekerk	179 Oudekerk

K. - Kerk
W. - Water
M. - Molen
S. - Stroom
N. - Nieuw

Aandachtig de
geometrie van
de Maas en de
Botlek

STICHTING "HAVENBE
ingegeven bij haar 25-jarig
Gedrukt en uitgegeven door de Stichting

2. Rotterdam 1958 Europaort. (Gemeentehuis Rotterdam)

Michels zou voor het vervaardigen van de manuscriptkaart uiteindelijk 7.653,30 gulden ontvangen, in vier termijnen.¹² Hij opperde al vroeg dat 'Havenbelangen' al tijd suggesties kon doen over de inhoud.¹³ De stichting koos uiteindelijk voor de vooruitblikkende titel "Rotterdam - 1958 - Europaort".¹⁴ Van meet af aan was het

de bedoeling dat de manuscriptkaart op kleiner formaat in druk zou verschijnen, op het formaat 115 x 85 cm. 'Havenbelangen' kreeg het recht om deze te laten vermenigvuldigen, tenzij zij de druk commercieel ging exploiteren.¹⁵ Dat laatste gebeurde niet. De kaart was uitsluitend bedoeld als gift die de stichting aan haar

relaties ter ere van haar jubileum wilde doen toekomen.¹⁶ Uiteindelijk besloot 'Havenbelangen' voor een oplage van 2.000 plattegronden, te drukken bij Mouton & Co, en te verkopen via "verkopersorganisatie de Bussy-Trapman".¹⁷ Het aantal drukken komt uit de koker van Michels, die in notities schrijft dat

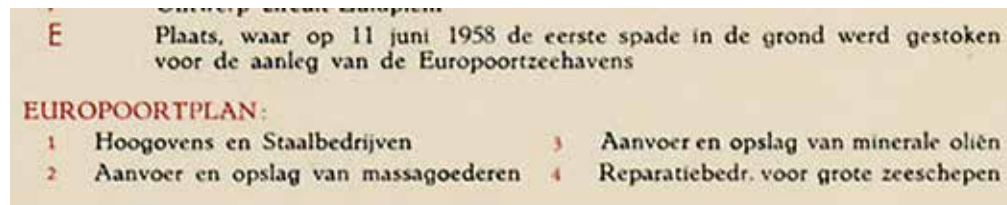
ari schrijft Michels aan 'Havenbelangen' dat hij naast een griepje moeite heeft met "de moeilijke hanteerbaarheid van een voor zo minutieus werk wel zeer omvangrijke tekening. Vooral het opspannen en opplakken heeft voor mij een tegenslag geplaatst; het moest buitenshuis geschieden en heeft al met al meer dan een week in beslag genomen."²¹

Persbericht

Al op 1 mei 1958 stelde de 'Havenbelangen' in een persbericht verschillende Nederlandse en Duitse kranten op de hoogte van de vervaardiging van de kaart: "het bestuur der Stichting vertrouwt, dat deze belangrijke opdracht tot vervaardiging van een kaart weergevende een gewichtig moment in de ontwikkeling der Rotterdamse haven, een artistiek verantwoord en historisch waardevol document zal opleveren."²² In *De Telegraaf* van 17 mei 1958, als een deel van de kaart al klaar is, wordt dit beaamt: "de kaart, die is opgezet op de manier van de middeleeuwse kartografen en een modern en karakteristiek beeld in vogelvucht geeft van Rotterdam [...] is zeer fraai."²³ Bedrijven reageren ook op dit persbericht. De Alpina Scheepvaart Maatschappij schrijft aan 'Havenbelangen': "naar wij vernemen, wordt door U bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan een kaart van Rotterdam uitgegeven [...] zodra deze kaarten in circulatie komen, verzoeken wij U beleefd, ons hiervan 2 exemplaren te willen [toezenden]."²⁴ De Economische Voorlichtingsdienst schrijft aan 'Havenbelangen': "in 'der Hafenkurier' van 8 mei jl. lazen wij, dat U bezig bent met een kaart [...] aangezien het ons wil voorkomen, dat wij deze kaart kunnen gebruiken voor de film welke wij op het ogenblik aan het maken zijn betreffende het verkeer en vervoer in Nederland, mogen wij U wel verzoeken ons een exemplaar ter inzage willen zenden."²⁵

De kaart

De uiteindelijke manuscriptkaart is flink groter (192 x 105 cm) en gedetailleerder dan de gedrukte versie. De manuscriptkaart siert nog altijd de 'wethoudersgang' in het Rotterdamse gemeentehuis. De gedrukte kaart is van mindere kwaliteit dan de manuscriptkaart die de journalisten op 21 januari hebben kunnen inspecteren. De manuscriptkaart verschilt inhoudelijk nauwelijks van de gedrukte kaart. Het grootste verschil is op te merken, naast de kwaliteit, in het ontbreken van legenda in de manuscriptkaart. Wel aanwezig

3. Ambitieuze plannen in de beschrijving bij het zojuist opgeleverde 'Europoort'.

op de gedrukte kaart, staan de namen van de vele gebouwen en havens aangeduid met letters of cijfers. Op de manuscriptkaart staan de beschrijvingen naast de respectievelijke gebouwen en schepen, duidelijk geschreven met de hand. De kaart is opgedeeld in twee delen. Het bovenste deel is een overzichtskaart van "het gebied van de Nieuwe Waterweg", waar ook de geplande 'Europoort' goed te zien is (op een schaal van 1:40.000). In rode cirkels zijn reikwijdtes van de gloednieuwe RADAR-stations aangegeven, die gebruikt werden om schepen de drukke haven binnen te loodsen. Het is een sterk geschematiseerde kaart, vanuit grotere hoogte bekeken, en niet vanuit vogelvucht, zoals de hoofdkaart.

Aan de linkerkant is het stadswapen van Rotterdam te zien: "sterker door strijd", en rechts een afbeelding van de stad in 1626 (naar Balthasar Florisz.). Michels koos voor deze extra illustraties "doordat de onderste kaart een niet onaanzienlijk groter gebied is gaan beslaan dan oorspronkelijk was begroot, heb ik de indeling van het geheel moeten wijzigen." Deze vergroting van het gebied slaat voornamelijk op de toevoeging van de Botlekhaven. Dit stond nog lang ter discussie. Op het moment van schetsen, was het gebied nog in aanleg. In het Stan Huygens' Journaal van *De Telegraaf* van 15 maart 1958 wordt gesproken over een 'race tegen de klok': toen Michels bij de Botlek was aangekomen was het werk daar veel verder dan hij gepland had, dus moest hij extra schetsen maken.²⁶ Tot midden 1958 blijft het onduidelijk of hij de Botlekhaven überhaupt mag bezoeken.²⁷ De hoofdkaart bestrijkt de volle breedte van het kaartoppervlak (schaal 1:10.000). Volgens Michels wijkt de "verticale schaal [...] af, en is niet geheel constant. Zij is op subjectieve wijze 'erin gegroeid' bij het trachten die dingen weer te geven zoals men ze op de begane grond beleeft."²⁸ Het bestrijkt het gebied van de Botlek in het uiterste oosten, tot de Molentjes van Kinderdijk aan het westen. Het is in vogelvuchttechniek getekend, "waar-

bij bepaalde elementen verticaal uit de grondtekening van het landschap omhoog worden getrokken."²⁹ Verder zijn er geen typisch kartografische symbolen zichtbaar. Opvallend is het gebrek aan detail in het herbouwde Rotterdamse centrum, dat gedeeltelijk wordt verborgen door een overvliegende helikopter. De focus ligt duidelijk bij de haven en haar schepen. De tientallen schepen, alle met grote, inktzwarte rookwolken die schuin omhoogtrekken richting het noordoosten, waar "aan de positie [...] is te zien, dat het opkomend tij is."³⁰ Verder, de grote witgeschilderde passagiersschepen, voortgetrokken door kleine sleepboten richting het westen, de vrachtschepen, met hun karakteristieke brug in het midden geflankeerd door twee kleine kranen aan weerszijde, en naast hen de lage binnenvaartschepen, en op de kades een woud van stukgoedkranen, groot en klein, die als windrozen naar alle windrichtingen wijzen. In de lucht hangen een paar vliegtuigen en helikopters, omdat Michels stelt dat "zij behoren evenwel tot het stadsbeeld van Rotterdam", en "om de aandacht te trekken naar [vliegveld] 'Zestienhoven'."³¹ Maar pas als de volledige beschrijving van de kaart wordt bekeken die Michels bij elke gedrukte kaart leverde, wordt het duidelijk hoeveel 'opmerkelijke details' Michels in de kaart heeft gestopt.³² Zo'n 80 schepen zijn als 'individueel' getekend, van duwboot "Wasserbüffel", tot prinsessenjacht "de Groene Draeck", en van de "Nieuw Amsterdam" van de Holland Amerika Lijn "tot de Russische Tanker "Moskovsky Festival". Helder is ook de onderverdeling in de havens. De velden witte silo's, netjes in rijen, samen met de hoge rokende schoorstenen verraden de drukte van de petrochemische industrie op de Eerste en Tweede Petroleumhavens. Op de Waalhaven zijn duidelijker de kades waar de massaoverslag plaatsvindt te zien, met grote brede bruggen op rails met kranen eronder. Op de Merwehaven zijn de slanke stukgoedkranen goed te onderscheiden. Bij Katendrecht, dat nog dicht tegen het

Op het onderschrift onder de gedrukte kaart staat, zoals is besloten op 24 juli 1958: "uitgegeven bij haar 25-jarig jubileum op 21 december 1958."³³ Het jubileum werd echter een maand verzet, naar 21 januari 1959, vanwege het onwel worden van voorzitter A.C.W. Beerman.³⁴ Dat feit is niet aangepast op de kaart.

De kaart was het kroonjuweel van het jubileum en werd met veel interesse bekeken door de (vooral Rotterdamse) pers. Een artikel in de *NRC* beschrijft hoe de burgemeester van Rotterdam, G.E. van Walsum, prijzend spreekt over het belang van het vestigen van aandacht in het binnen- en buitenland op de Rotterdamse haven.³⁵ De voorzitter van de stichting sprak over de uitbreiding naar andere gemeentes, via de Botlek- en Europoorthavens. Tenslotte prijst het artikel de 'onmiskenbare charme' van de kaart, die de kartograaf middels zijn 'persoonlijke elementen' naar boven haalt. Veel Duitse (vak)bladen berichtten ook over het jubileum van 'Havenbelangen'. *Der Hafenkurier* schrijft er maar liefst zes pagina's over vol.³⁶

De journalisten prijzen het reuzenkarwei van Michels, en laten niet onvernoemd dat hij twaalf maanden lang aan de kaart gewerkt heeft. Het *Vrije Volk* beschrijft hoe men hem "straten en gebouwen, monumenten, schepen en havens, molens, vaarten en rivieren in tekeningen [zag] vastleggen."³⁷ Hij was bewapend met een briefje van de stichting 'Havenbelangen' die verschillende bedrijven verzoekt "de Heer Michels zoveel mogelijk behulpzaam te zijn bij het uitvoeren van zijn missie, met name door hem in de gelegenheid te stellen Uw gebouwen en terreinen te betreden."³⁸ In een eigen notitie beschrijft hij zijn ervaringen anekdotisch. Soms moet hij drie kwartier uur wachten in kantoortje, waarop men vraagt: "Gaat u een monstertje nemen...? Waar moet ik dat partijtje losse, meneer....?" Dan een "ontmoeting met hoge baas... Klimpartij naar hoog gebouw Uitzicht uit schoollokaal..." Het aantal van zijn schetsjes liep in de duizenden, verdeeld over ruim 200 schetsboekbladen.³⁹

De *Handels- en Transportcourant* benadrukt het klassieke karakter van de kaart, die: "anders dan een moderne plattegrond - een levendig beeld van Rotterdam en het Waterweggebied [geeft]." En verder, dat dit "tijdrovende en kostbare panoramisch tekenen van stadsplattegronden [...] in de achttiende

Mensen hebben objecten nodig om zichzelf te kunnen plaatsen in de wereld om zich heen, om te kunnen herinneren, om te vergeten en voor zingeving.⁴¹ In het 'wekelijks bijvoegsel' heeft de *NRC* (zaterdag 17 januari 1959, vóór de officiële bezichtiging) een gehele pagina gewijd aan de schetsen van F.W. Michels, geschreven door hemzelf. Het artikel geeft blijk van wat hij heeft meegemaakt in de twaalf maanden van zijn werk in Rotterdam. Nadat hij een havenkroeg uitloopt beschrijft hij hoe:

"in de vallende duisternis tikt de schuivende zwarte massa beurtelings de lichtjes weg, die hel zijn gaan opflikkeren in de fabrieken en langs de kaden aan de overkant. Nog tekenen de contouren van gebouwen en loodsen, de beweeglijke draadfiguren van kranen en transporteurs zich hoog en laag af tegen de rotsige strepen in de rokerige avondhemel [...] welk een schat aan mogelijkheden, heb ik op zulke avonden gezien, ligt hier voor een episode in een speelfilm met deze grootse stad als achtergrond. En hoe rijk is het leven in de haven aan uitgangspunten voor een boeiend manuscript."

Door de aanleg van Europort en Botlek – die nog voor verwachting een prominente plek op de kaart verkregen – zou het hierboven beschreven bruisende havenleven uit het stadshart van Rotterdam verdwijnen. In 1964 meerde het eerste containerschip aan. Schepen bleven niet meer dagen of weken achtereen in de haven, waar hun matrozen zich voorheen vermengden met de lokale bevolking. Het karaktervolle, dynamische leven en bijbehorende romantiek van het zeewezen zouden uit het zicht verdwijnen.⁴²

Ook Ernst Heinrich Kossman ziet 1958 "als de laatste fase van wat omstreeks 1930 was begonnen en zich in drie delen afwikkelde, crisis, oorlog en na-oorlog."⁴³ Michels begaf zich schetsend door Rotterdam tijdens de stuiptrekkingen van de wederopbouw, die volgens Han Meyer een "laatste oprisping [zijn] geweest van een positieve, romantiserende interpretatie van de betekenis van de haven voor de stad."⁴⁴ Want in de jaren '60, zo stelt Nora Schadee: "was voor het eerst het woord Botlekstank gevallen en menigeen begon zich af te vragen of die altijd maar verder

4. Detail: de nieuwe Botlekhaven.

gaande expansie van haven en industrie opwoog tegen de kosten."⁴⁵ Michels had precies een waterscheiding in de geschiedenis van de Rotterdamse haven op kaart vereeuwigd.

Noten

Met dank aan Sjoerd de Meer van het Maritiem Museum Rotterdam.

1. Onbekende auteur. 'Het jubileum van de Stichting Havenbelangen – Aanbieding panorama-kaart aan de gemeente Rotterdam', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 22 januari 1959.
2. Stadsarchief Rotterdam: archief Stichting Havenbelangen te Rotterdam (Collectie 317) [in het vervolg aangeduid als SHR] inv.nr. 150.
3. De Goey (1990), 56.
4. Onbekende auteur. 'Het jubileum van de Stichting Havenbelangen – Aanbieding panorama-kaart aan de gemeente Rotterdam', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 22 januari 1959; SHR inv.nr. 202.
5. Molenaar (2002), 183.
6. De Goey, 85.
7. Brolsma, 233.
8. Onbekende auteur. 'Zelfs de Karel Doorman staat erop... Zeeman-cartograaf maakte panorama-kaart', in: *De Waarheid*, 22 februari 1959.
9. Onbekende auteur. *De Tijd*, 13 november 1931.
10. Onbekende auteur. "Een modern beeld", in: *De Telegraaf* 17 mei 1958.
11. Citatie van Erwin Raisz, in: Michels & Brummer (1971), 6.
12. Brief van Havenbelangen aan Michels, 15 januari 1957. SHR inv.nr. 150.
13. Brief van Michels aan Havenbelangen, 15 mei 1958. SHR inv.nr. 150.
14. Brief van Michels aan Havenbelangen, 20 januari 1958. SHR inv.nr. 150.
15. Conceptbrief, stichting Havenbelangen. Ongedateerd. SHR inv.nr. 150.
16. Onbekende auteur. "F.W. Michels deed een Reuzenkarwei", in: *Het Vrije Volk*, 22 januari 1959; SHR inv.nr. 202.
17. Brief van Havenbelangen aan Michels, 17 juli 1958. SHR inv.nr. 150.
18. Notitie Michels: 'te bespreken met de heer den Tex'. Ongedateerd. SHR inv.nr. 150.
19. Conceptbrief, stichting Havenbelangen. Ongedateerd. SHR inv.nr. 150.
20. Aantekeningen voor bestuursvergadering 'stichting Havenbelangen', 1 oktober 1957. SHR inv.nr. 150.
21. Brief van Michels aan Havenbelangen, 27 februari 1958. SHR inv.nr. 150.
22. Persbericht 1 mei 1958. SHR inv.nr. 150.
23. Onbekende auteur. "Een modern Beeld", in: *De Telegraaf*, 17 mei 1958.
24. Brief van Alpina Scheepvaart Maatschappij aan Havenbelangen, 16 mei 1958. SHR inv.nr. 150.
25. Brief van L.G. Temme van de Economische Voorlichtingsdienst aan Havenbelangen, 21 mei 1958. SHR inv.nr. 150.

26. Stan Huygens' Journaal. "Wel eens moeilijk", in: *De Telegraaf*, 23 januari 1959.
27. Mr. J. Barendsen (adjunct-secretaris van het bestuur) aan Michels, 15 maart 1958. SHR inv.nr. 150.
28. Beschrijving inhoud van de kaart. SHR inv.nr. 150.
29. Ormeling (2009), 205.
30. *Handels- en Transportcourant*, 22 januari 1959.
31. Beschrijving inhoud van de kaart. SHR inv.nr. 150.
32. Beschrijving inhoud van de kaart. SHR inv.nr. 150.
33. Brief van Havenbelangen aan Michels, 24 juli 1958. SHR inv.nr. 150.
34. Brief van Den Tex aan leden van de raad van toezicht van Havenbelangen, 16 december 1958. SHR inv.nr. 150.
35. Onbekende auteur. 'Het jubileum van de Stichting Havenbelangen', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 22 januari 1959.
36. *Der Hafenkurier*, 12 maart 1959.
37. Onbekende auteur. 'F.W. Michels deed een reuzenkarwei', in: *Het Vrije Volk*, 22 januari 1959.
38. Notitie J. den Tex, secretaris van het bestuur Havenbelangen, 24 mei 1957. SHR inv.nr. 150.
39. O.a. *Hier Rotterdam*, 23 januari 1959; *De Rotterdammer* 22 januari 1959; *Dagblad Scheepvaart*, 22 januari 1959. SHR inv.nr. 202.
40. *Handels- en Transportcourant*, 22 januari 1959.
41. Auslander (2005), 1017.
42. Blussé (2008), 69.
43. Kossmann (1986), 209.
44. Meyer (1996), 327.
45. Schadee (2002), 178.

Literatuur:

- Auslander, Leora. 2005. "Beyond Words", in: *The American Historical Review*, 110/4 (2005).
- Blussé, Leonard. 2008. *Visible Cities*. London: Harvard University Press.
- Brolsma, Jolke Ulco. 2006. *Havens, kranen, dokken en veren. De Gemeentelijke handelsinrichtingen en het Havenbedrijf der gemeente Rotterdam, 1882-2004*. Proefschrift Universiteit Leiden. Utrecht: Matrijs.
- Goey, Ferry De. 1990. *Ruimte voor industrie. Rotterdam en de vestiging van industrie in de haven 1945-1975*. Rotterdam: Eburon.
- Kossmann, E.H. 1986. *De lage landen 1780/1980, Twee Eeuwen Nederland en België*. Amsterdam: Elsevier.
- Meyer, Han. 1996. *De stad en de haven. Stedebouw als culturele opgave in Londen, Barcelona, New York en Rotterdam*. Rotterdam: Jan Van Arkel.
- Michels, F.W & G.E.K Brummer. 1971. *Over kartografie, Een vlucht over het terrein van vogelvlucht- en andere kaarten*. Amsterdam: van Lindonk.

Molenaar, Henk. 2002. "The end of the Sea", in: *Struggling for Leadership: Antwerp/Rotterdam Port Competition between 1870-2000*. Physica Verlag.

Ormeling, Ferjan. 2009. "De Panoramakaarten van Nederland van Ricus Michels", in: *Bijzonder Onderzoek: een ontdekkingsreis door de Bijzondere Collecties van Universiteitsbibliotheek Utrecht*. Zwolle: Waanders.

Schadee, Nora. 2002. *Een rijk geheugen. Geschiedenis van Rotterdam 1270-2001*. Rotterdam: Historisch Museum Rotterdam.

Summary

F.W. Michels and his map *Rotterdam 1958* *Europoort* / Jan Debets

In 1958, the port promotion council of Rotterdam harbour (stichting 'Havenbelangen' Rotterdam) celebrated its 25th anniversary. The council had seen how a troubled harbour and its industries struggled throughout the crisis and the Second World War, and rejuvenated fantastically in the 1950's. To celebrate this feat, 'Havenbelangen' issued a contract to cartographer F.W. Michels (1906-1975), to make a detailed drawing of the harbour, which by now stretched from Rotterdam to the sea and which was to be called "Rotterdam 1958 Europoort". Michels sketched his way through Rotterdam, and transferred the work as oil on canvas at his home in Amsterdam over twelve months. Ultimately, the original map was given to the municipality of Rotterdam, whose town hall it still decorates. This original is quite larger than the printed, smaller versions, which, with an edition of 2000, have significantly lower quality on close inspection. These smaller versions were given to the relatives of the 'Havenbelangen' council. Importantly, with the two new harbours (the Botlek-harbour and 'Europoort') figuring prominently on the map, which, at the time, just came into being, it portrays the harbour of Rotterdam on a watershed in history. Because by the 1960's, the harbour and its container-automated efficiency would have forever left the inner city, leaving its inhabitants with only the nostalgic imagination of harbour romance which was so present during the period of 1930-1960.

Terwijl Joan Blaeu rond 1660 nog bezig was met zijn *Atlas major*,¹ begon hij ook al plannen te maken voor een tweede, minder bekende werk: het *Theatrum civitatum et admirandorum Italiae*, of de stedenatlas van Italië. Dit project had haar oorsprong in Joans eigen liefde voor Italië,² waar hij als jongeman veel had gereisd en belangrijke zakenpartners en vrienden had leren kennen, gecombineerd met de meer algemene belangstelling voor het gebied die in de zeventiende eeuw leefde in grote delen van de maatschappij. Het *Theatrum Italiae*, dat zeventiende-eeuwse lezers in heel Europa de kans gaf Italië op papier te ontdekken, biedt ons vandaag een uniek perspectief op wat toen als de belangrijkste bezienswaardigheden van het schiereiland werden gezien. Hoewel Blaeus strategieën in het verzamelen van materiaal voor zijn gehele Italiaanse stedenatlas in dit artikel centraal staan, werden bevindingen op dit gebied getoetst aan de hand van specifieke delen in de serie.

G. Moorman, MA (1990)

studeerde Italiaanse Taal & Cultuur (BA) en Book and Digital Media Studies (MA) in Leiden. Ze verenigde haar passie voor historische taalkunde en boekgeschiedenis in onderzoek voor haar masterscriptie naar Blaeus stedenatlas Rome (1663), waarmee ze de Elsevier – Johan de Witt Scriptieprijs 2014 won voor beste 'scriptie over de Gouden Eeuw.' In het voorjaar van 2015 zal zij als aspirant promovenda aan het Koninklijk Nederlands Instituut Rome (KNIR) verblijven ter voorbereiding op vervolgonderzoek naar de Renaissance wortels van het stedenatlas genre.

Blaeus *Theatrum civitatum et admirandorum Italiae*

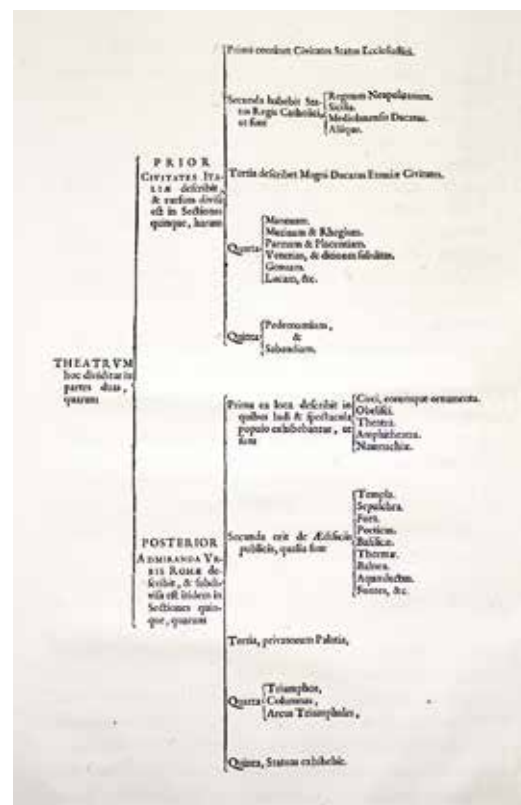
Methode van verzamelen van materiaal voor de stedenatlassen van Italië

Het Italiaanse stedenatlassen project

In het voorwoord bij het eerste deel van zijn Italiaanse stedenatlas (*Civitates Italiae*; eerste deel van sectie een, betreffende de Kerkelijke Staat) geeft Joan Blaeu aan dat hij oorspronkelijk van plan was geweest het werk in slechts een boek voor elk van de twee delen uit te geven, maar dat zijn ideeën zijn veranderd. Hij wil de stedenatlas nog steeds in twee delen uitgeven, maar deze zouden nu elk uit vijf boeken gaan bestaan.³ Hoe Blaeu de Italië-atlas verder voor zich zag, wordt uiteen gezet in het schema dat hij toevoegde aan hetzelfde voorwoord.

Het eerste deel, *Civitates Italiae*, of 'de steden van Italië,' zou boeken bevatten betreffende de Kerkelijke Staat, de steden in de Italiaanse gebieden van koning Filips IV van Spanje (1605-1665, koning van Napels en Sicilië, hertog van Milaan), het Groothertogdom Toscane, Mantua, Modena en Reggio, Parma en Piacenza, de Venetiaanse Republiek, Lucca, etc. en Piëmonte en Savoie. Het tweede deel, *Admiranda Urbis Romae*, waarin de klassieke monumenten in Rome centraal stonden,⁴ zou bestaan uit boeken over de plekken waar publieke schouwspelen plaats hadden gevonden, over openbare gebouwen en over de paleizen en standbeelden die zich in de stad bevonden. Tijdens zijn leven slaagde Joan Blaeu er slechts in drie boeken van zijn Italië-atlas uit te geven, die allemaal in 1663 werden uitgebracht met teksten in het Latijn:

- Eerste boek van het eerste deel: *Civitates Status Ecclesiastici*, met 69 kaarten en platen;
- Eerste boek van het tweede deel: *Admiranda Urbis Romae*, over de monumenten van Rome, bestaande uit 44 platen van de Romeinse circussen, obeliskken en theaters;
- Voorlopige (incomplete) editie van het

1. Schema waarin de opzet van Blaeus stedenatlassen van Italië wordt uitgelegd: toevoeging bij voorwoord in J. Blaeu, *Civitates Status Ecclesiastici* (Amsterdam: J. Blaeu, 1663), Universiteit van Amsterdam, Bijzondere Collecties.

tweede boek van het eerste deel: de steden van Napels en Sicilië, bestaande uit 33 kaarten en platen.

Brieven die door Pieter Blaeu, uit naam van zijn vader Joan, werden geschreven aan verschillende invloedrijke Italianen die verbonden waren aan het Toscaanse De' Medici Hof hebben aangetoond dat nog tijdens Joans leven grootschalige voorbereidingen werden getroffen voor de publicatie van stedenatlassen van Toscane, en van Piëmonte en Savoie.⁵ In 1666 werd het echter al duidelijk dat, hoewel een dertigtal schetsen voor het

Toscane-deel eerder dat jaar waren ontvangen door Pieter Blaeu,⁶ de Blaeus hun plannen voor een stedenatlas van dat gebied wilden uitstellen.⁷ Ze hadden deze beslissing genomen omdat ze hun belofte aan de hertog van Savoie en Piëmonte, dat het boek betreffende zijn grondgebied als eerste zou worden uitgebracht, wilden houden. De Piëmonte- en Savoie-atlas, getiteld *Theatrum statvum regiae celsitudinis Sabaudiae ducis*, zou echter pas in 1682 worden uitgebracht door de volgende generatie Blaeu uitgevers, vanwege alle tegenslagen waarmee de familie in de tussentijd te maken kreeg.⁸ De stedenatlas van Toscane werd nooit uitgebracht.

Bronnen en strategieën

Zoals hierboven al werd aangegeven, legde Joan Blaeu zijn ambitieuze plannen rond de Italiaanse stedenatlas uit in het voorwoord bij het eerste deel in de serie. Dat Blaeu zijn oorspronkelijke opzet had moeten aanpassen was volgens hemzelf vooral te wijten aan het feit dat de hoeveelheid te verwerken materiaal maar bleef groeien, soms zelfs zodanig dat hij erdoor overweldigd dreigde te worden. Terwijl Blaeu eerst alleen in algemene termen⁹ verwees naar het feit dat verschillende prinszen hem tekeningen en beschrijvingen van hun steden hadden gestuurd, noemde hij tegen het einde van zijn introductie expliciet de Italiaanse filosoof en advocaat Carlo-Emanuele Vizzani (1617-1661) als een van zijn belangrijkste bronnen voor beeld en tekst. Blaeu en Vizzani hadden gedurende enkele jaren contact en in 1657 publiceerde Blaeu een nieuwe editie van Vizzani's *De mandatis principum*, in 1661 gevolgd door *De rerum natura*, Vizzani's Latijnse vertaling van een werk door Ocellus

Lukanus, een filosoof uit de tweede eeuw voor Christus. Verder verwees Blaeu naar verschillende personen en de plekken waarover zij hem van materiaal voorzag: naast belangrijke bestuurders, vinden we ook invloedrijke intellectuelen zoals de schrijver Vincenzo Armanni (1608-1684)¹⁰ die materiaal betreffende zijn geboorteplaats Gubbio toestuurde. Deze stad is gelegen in het huidige Umbrië, een regio die rond 1600 nog deel uitmaakte van de Kerkelijke Staat.¹¹ Armanni stuurde een beschrijving van de stad, 'gebaseerd op verschillende historische werken',¹² als bijlage bij een brief waarin hij zich voorstelde aan Joan Blaeu, nadat hij had gehoord over diens 'nobeke bezigheden'.¹³ In de brief gaf Armanni expliciet aan hoe hij Blaeu materiaal toezond zodat die het kon 'plaatsen tussen [informatie over] vele andere steden die in uw [Blaeus] waardevolle werken om onsterfelijkheid streken'.¹⁴ Het lijkt onwaarschijnlijk dat Blaeu en Armanni elkaar al hadden gesproken voor de brief was verstuurd en ontvangen. De passage betekent waarschijnlijk dat het nieuws van Blaeus zoektocht naar materiaal over heel Italië verspreid was geraakt. Het is interessant dat Armanni, als dit het geval is, op eigen initiatief had besloten de beschrijving van Gubbio naar Blaeu te sturen. Anderen die over de atlanten van Blaeu hoorden, zouden in die situatie hetzelfde gedaan kunnen hebben – zonder dat zij daartoe noodzakelijkerwijs directe instructies van Blaeu zelf hadden gekregen – om zo hun eigen steden tot eer te strekken. Wat Blaeu in zijn introductie niet aangeeft, is dat hij, voor steden waarbij hij er niet in slaagde nieuw bronnenmateriaal te verzamelen, delen van oudere werken kopieerde, zoals de *Civitates Orbis Ter-*

rarum (1572) van graveur Frans Hogenberg (1535-1590) en tekstschrijver Georg Braun (1541-1622).¹⁵ Braun en Hogenberg hadden hun atlas oorspronkelijk in een boek willen uitbrengen, maar het grote succes deed hen van gedachten veranderen; ze besloten een tweede boek uit te brengen, waaraan deze keer een speciaal verzoek werd toegevoegd. De lezers van hun werk werd gevraagd materiaal te sturen betreffende de steden waarin zij leefden als deze plaatsen nog misten. Dit resulteerde in dusdanige hoeveelheden materiaal dat in de jaren na 1572 nog verschillende andere delen volgden; het zesde en laatste kwam uit in 1617. De 'Braun en Hogenberg atlas' bevat een grote verscheidenheid aan stadsafbeeldingen, kaarten en panorama's. Telkens als de samenstellers nieuwe afbeeldingen van steden ontvingen, werden deze toegevoegd aan het reeds opgenomen materiaal; dit verklaart waarom verschillende steden – waaronder Rome en Jerusalem – meer dan een keer aanwezig zijn. De afgebeelde steden zijn vooral die van de Nederlanden, de Kerkelijke Staat, Centraal Italië en Andalusië; slechts weinig ruimte is gewijd aan de Britse Eilanden, Frankrijk en de rest van Spanje. Voor elk van de behandelde plaatsen is een tekst over zijn geschiedenis, naam en meeste bijzondere gebouwen en inwoners toegevoegd.¹⁶

De aanpak van de Blaeus – waarover Joan Blaeu zelf in zijn voorwoord geen verdere informatie geeft – wordt verder onthuld in een document dat werd gepubliceerd door Van Veen.¹⁷ Het document, geïdentificeerd als eerste, voorlopige versie van een memorandum voor het De' Medici Hof, werd geschreven door een onbekende auteur, waarschijnlijk kort

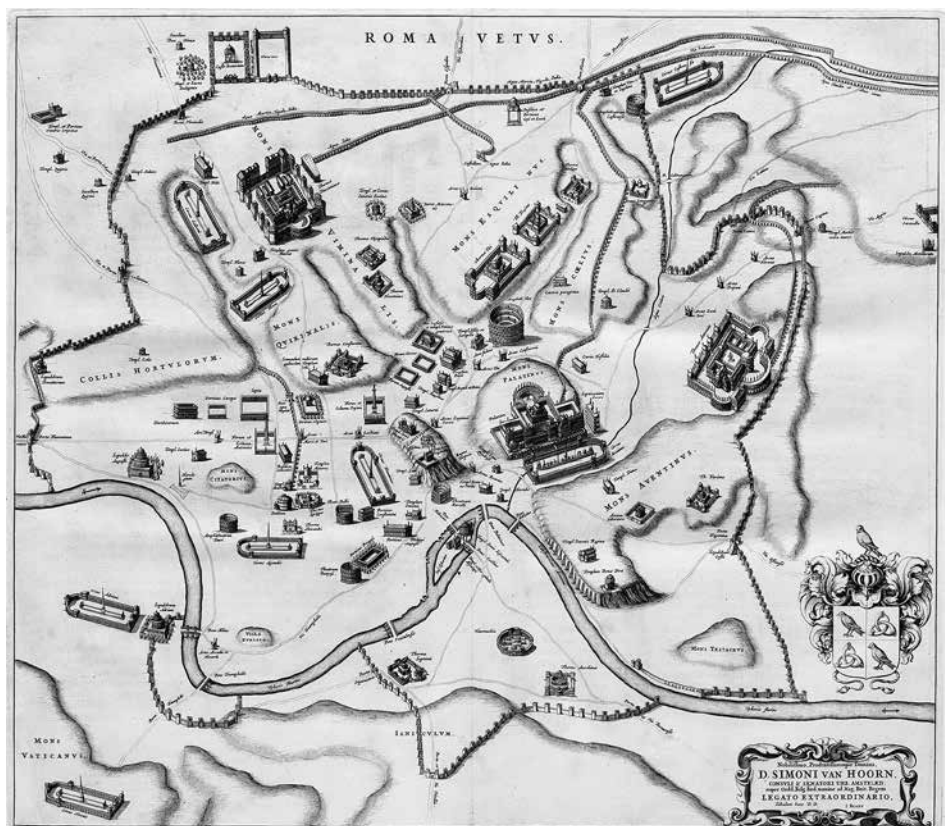
2. Detail kaart van Jerusalem in F. Hogenberg en G. Braun, *Civitates Orbis Terrarum* (Keulen: G. Braun & F. Hogenberg, 1572-1617), Collectie Bodel Nijenhuis, Universiteitsbibliotheek Heidelberg

3. Overzichtskaart van Venetië in F. Hogenberg en G. Braun, *Civitates Orbis Terrarum*, Collectie Universiteitsbibliotheek Heidelberg.

na Pieter Blaeus bezoek aan Florence in verband met de dringende verzoeken om tekeningen die Pieter namens zijn vaders schreef.¹⁸ In de tekst, die duidelijk verband houdt met de stedenatlas van Toscane die nooit het licht zag, worden Joan Blaeus plannen voor het werk genoemd en worden de Toscanen dringend aangespoord materiaal te leveren. De informatie over de geografie en geschiedenis van het Groothertogdom moest ordelijk worden verzameld; toekomstige verzamelaars van materiaal moesten te werk gaan volgens een systeem dat gedetailleerd wordt beschreven in de tekst.¹⁹ In het document wordt uitgelegd dat het Toscanedeel gebaseerd moet worden op zowel klassiek als modern bronnenmateriaal, waaruit beeld en tekst moest worden geselecteerd betreffende de belangrijkste dorpen en steden in de regio. De samenstellers van het werk zouden vooral moeten vertrouwen op bewoners van de te beschrijven plaatsen, 'vanwege hun hechting aan en kennis van hun woonplaats,' om via hen informatie te verzamelen die het 'meest geschikt is voor de bedoeling van de auteur,' namelijk: een positieve bijdrage leveren aan de reputatie van het Groothertogdom.²⁰

Eerst moest de naam van elke plaats worden behandeld, gevolgd door een beschrijving van de stad zelf en de omliggende gebieden. Vervolgens moesten details als 'de kwaliteit van locatie en lucht,' 'breedte en afstand tot de meest belangrijke stad,' etc., aandacht krijgen, en openbare gebouwen en de geschiedenis van de plaats worden beschreven. Na opmerkingen en aanbevelingen met betrekking tot mogelijk bronnenmateriaal, benadrukt de auteur het belang van het behandelen van beroemde bewoners van elke plaats.²¹ Het document eindigt met

4. (midden) Overzichtskaart van *Roma Vetus*, of klassiek Rome, met opdracht verwijzend naar Simon van Hoorn (1618-1667), in J. Blaeu, *Admiranda Urbis Romae* (Amsterdam: J. Blaeu, 1663), Universiteit van Amsterdam, Bijzondere Collecties.

5. Detail overzichtskaart van Savoie in J. Blaeu, *Theatrum Statuum Regiae Celsitudinis Sabaudiae Ducis* (Amsterdam: Erven van J. Blaeu, 1682), Collectie Bodel Nijenhuis, Universiteit van Amsterdam, Bijzondere Collecties.

het dringende verzoek de gewenste informatie zo snel mogelijk te sturen, zodat die spoedig ter beschikking zal staan aan Blaeu in Nederland.²²

Conclusie

Omdat de details die in het De' Medici memorandum worden genoemd zo specifiek verband houden met de stedenatlas Toscane is het uiteraard moeilijk op basis van deze tekst alleen meer algemene conclusies te trekken over hoe de informatie over andere gedeeltes van Italië werd verzameld. Toch lijkt het redelijk aan te nemen dat, als de Blaeus op dezelfde manier materiaal verzamelden voor alle delen van de atlas, de opzet daarvan even wel doordacht en gestructureerd zou zijn als die beschreven voor het niet uitgebrachte Toscane deel. Deze hypothese wordt bevestigd door de algemene structuur en opmaak van de *Admiranda Urbis Romae, Civitates Status Ecclesiastici* en *Theatrum statuum regiae celsitudinis Sabaudiae ducis* delen in de Italiaanse stedenatlas. De bijdrage die Vincenzo Armanni leverde voor zijn geboorteplaats Gubbio voldoet aan het vereiste beschreven in het memorandum dat inwoners van de plaatsen zelf de meest geschikte leveraars van informatie waren; dit versterkt het beeld dat de Blaeus een strategie toepasten die overeenkomsten vertoont met zowel het eerdere voorbeeld van Braun en Hogenberg als die beschreven in Van Veen's document. Hun voorgangers als voorbeeld gebruikend, pakten de Blaeus het verzamelen van materiaal meer gestructureerd aan, waarmee ze het proces naar een nieuw, hoger plan tilden.

Literatuur

- Blaeu, Joan. 1649. *Toonneel der Steden van de Vereenighde Nederlanden*. Amsterdam.
- Armanni, V. 1663. *Delle lettere del Signor Vincenzo Armanni scritte a Nome proprio e disposte sotto diversi capi*. Rome: Iacomo Dragonelli.
- Fontaine Verwey, H. de la. 1979. 'Dr. Joan Blaeu, schepen, en zijn zonen', in: *In en om de "Ver-gulde Sonneweyser"*, *Uit de wereld van het boek*, vol. 3. Amsterdam: Nico Israel, blz. 165-182 (blz. nrs toegevoegd aan Fontaine Verwey).
- Holmes, G. 1997. *The Oxford Illustrated History of Italy*. Oxford: Oxford University Press.
- Krogt, Peter van der. 2010. Koeman's Atlantes Neerlandici Vol. IV: The town atlases. Houten: Hes & De Graaf.
- Krogt, P. van der. 2009. 'Wereldsteden uit de zestiende eeuw: de "Civitates orbis terrarum" van Braun en Hogenberg (T fol 212 Rar)', in: M. van Egmond et al., *Bijzonder onderzoek: Een ontdekkingsreis door de Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek Utrecht*.

- Utrecht: Universiteitsbibliotheek, blz. 148-155 (blz nrs toegevoegd aan Krogt 2009).
- Montias, J. Michael. 1991. 'Works of Art in Seventeenth-Century Amsterdam: An Analysis of Subjects and Attributions', in: D. Freedberg & J. De Vries (1991), *Art in History, History in Art*. Santa Monica: Getty Center for the History of Art and the Humanities, blz. 331-372. (blz. nrs toegevoegd aan Montias).
- Veen, H. Th. Van. 1991. 'A Tuscan Plan of Action for Joan Blaeus Book of Italian cities', in: *Lias*, 18: 221-227. (blz. nrs toegevoegd aan Van Veen).
- Veen, H. Th. van & A. Mirto (eds.). 1993. *Pieter Blaeu: Lettere ai Fiorentini Antonio Magliabechi, Leopoldo e Cosimo II de' Medici, e altri, 1660-1705*. Amsterdam/Maarssen: APA.

Noten

1. Zie over Blaeus *Atlas major* Van der Krogt (1997-heden), vol. 2, 365; 407.
2. De la Fontaine Verwey, 165; zie ook Blaeu, 3.
3. Van der Krogt (2010) IV-I, 365.
4. De volledige titel van het tweede deel, *Civitas et Admirandum Italiae Pars Altera in qua Urbis Romae Admiranda Aevi veteris & hujus seculi continentur*, lijkt te suggereren dat Joan Blaeu in eerste instantie van plan was geweest zowel klassieke als moderne hoogtepunten van Rome op te nemen. In zijn opmerkingen in het voorwoord van zijn stedenatlas van de Nederlanden (1649) drukte Blaeu eenzelfde bedoeling uit. Ondanks het feit dat de enige afbeeldingen van hedendaags Rome die uiteindelijk werden opgenomen in de *Admiranda Urbis Romae* de – op moment van uitgave – actuele staat van klassieke monumenten laten zien, kan het dus niet worden uitgesloten dat Blaeu oorspronkelijk ook platen waarop geheel moderne aspecten van de stad waren afgebeeld had willen opnemen. Cfr. Van der Krogt (1997-heden), vol. 4–1, 372-373; Blaeu, 3.
5. Van Veen (1991), 223.
6. Van Veen & A. Mirto, 135-136; 142-145.
7. 'The letters do not only ask for drawings, but also for descriptions of the cities: [...] but it is not clear whether such descriptions were ever actually forthcoming. The Tuscans' intention to present Blaeu with a mountain of carefully organized information may never have got beyond the good intentions stage. Their enthusiasm to get really involved in this undertaking will hardly have been encouraged by the attitude of the Blaeus.' Van Veen (1991), 223.
8. *Ibidem*.
9. Het feit dat Blaeu niet al zijn toeleverders van materiaal expliciet vermeldde, moet – in de bredere context van bronvermeldingen in zeventiende-eeuwse kunst in het algemeen – niet als erg verassend worden beschouwd; zie bijv. Montias, 331-372.
10. Biografisch woordenboek van Italianen *Treccani*, vol. 4 (1962) over Vincenzo Armanni: [http://www.treccani.it/enciclopedia/vincenzo-armanni_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/vincenzo-armanni_(Dizionario-Biografico)/) (3 May 2014).

11. Cfr. Holmes, 81.
12. Armanni, vol. 1, 289-290, 'Al Sig[no]r Giovanni Bleu.'
13. *Ibidem*.
14. *Ibidem*.
15. Van der Krogt (1997-heden), vol. 4–1, 366.
16. Van der Krogt (2009), 148-155.
17. Het memorandum wordt bewaard in de Biblioteca Riccardiana in Florence, MS. 2122, f. 392r-397v; Van Veen (1991), 224.
18. Cfr. *ibidem*, 221; 223.
19. *Ibidem*, 221.
20. *Ibidem*, 224.
21. *Ibidem*, 225.
22. Het document wordt vervolgens afgesloten met een korte to-do-lijst die zeer specifieke acties betreffende het Toscane boek bevat. *Ibidem*.

Summary

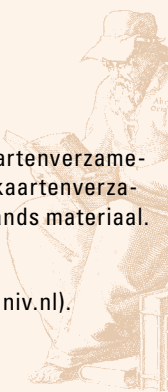
Blaeu's *Theatrum civitatum et admirandum Italiae*: a method of accumulating material for the town atlases of Italy / Gloria Moorman

Joan Blaeu published three volumes of his Italy atlas during his lifetime. Brought out in 1663, they describe the Ecclesiastical State (first part, book one), the ancient monuments of Rome (second part, book one) and the towns of Naples and Sicily (incomplete, book two of the first part). A Piedmont and Savoy volume was published in 1682 by Blaeus heirs; the planned work on Tuscany never materialised. Sources on the process of gathering material for the *Theatrum Italiae* are only scarcely available, but some information is provided in the introduction to the volume on the Ecclesiastical State. In this text, Joan Blaeu explicitly mentions some of the Italians who provided him with images and text, such as the writer Vincenzo Armanni. The contents of a letter that accompanied Armanni's contribution suggest that he had submitted material on his own initiative; if this is the case, the Blaeus must have adopted an approach quite similar to that of Braun and Hogenberg, who directly addressed their readers in a request for material if they found information on their own residential towns was lacking. This would mean, then, that the Braun and Hogenberg atlas had served Blaeu not only as a source of information, but also of inspiration on how to gather material for his town atlases of Italy. A document published by Van Veen, identified as a draft memorandum for the De' Medici Court related to the Tuscany volume, further reveals the approach adopted by the Blaeu's. In general, this text prescribes that both geographical and historical information on the listed places should be collected in an orderly manner, according to a well-defined system. Inhabitants of the towns themselves were regarded as the most appropriate sources of information. The contribution by Armanni, a compilation of historical material on his native Gubbio, meets this requirement. Parting from their predecessors, the Blaeus were thus structuring the process of gathering material, taking it to a new, more elaborate stage.

Deze rubriek beschrijft kaartenverzamelingen in Nederland resp. kaartenverzamelingen met veel Nederlands materiaal.

Tips: Martijn Storms

(m.storms@library.leidenuniv.nl).

Toegankelijkheid

Archief Delft is nu nog gevestigd in een monumentaal pand in het centrum van Delft. Medio 2017 zal het archief (zowel de depots als de studiezaal) verhuizen naar nieuwbouw in de Harnaschpolder. De studiezaal is geopend van dinsdag t/m donderdag van 9.00 tot 17.00 uur, maar gezien de aankomende verhuizing en de voorbereidingen daarop is het raadzaam om voor een bezoek de website te raadplegen of contact op te nemen over de raadpleegbaarheid van stukken.

In de studiezaal kan men archiefstukken en bibliotheekmateriaal aanvragen. Tevens is hier het volledige aanbod gedigitaliseerd beeldmateriaal te raadplegen, ook dat wat – onder meer als gevolg van auteursrechtelijke beperkingen – niet online te zien is. Voor reeds gedigitaliseerd materiaal geldt in het algemeen dat het origineel omwille van de kwetsbaarheid niet ter inzage wordt gegeven. Voor specifiek onderzoek kan een uitzondering worden gemaakt. Voor gebruik van de studiezaal en raadpleging van originele stukken is een eenmalige registratie verplicht. De bezoeker ontvangt dan een gratis pas die bij een volgend bezoek toegang geeft tot de studiezaal en de diensten.

Omvang

De beeldcollectie omvat vermoedelijk zo'n 600 kaarten, plattegronden en verwante objecten, en daarnaast circa 5.000 ontwerptekeningen en calques. Doordat grote delen van de collectie nog niet of nauwelijks ontsloten zijn, is dit een schatting. Het geregistreerde deel van de beeldcollectie bevat momenteel zo'n 4.000 prenten en tekeningen en bijna 68.000 foto's van topografische aard. Het archief beheert daarnaast nog zo'n 30.000 bouwtekeningen en in de studiezaal zijn sinds kort de gedigitaliseerde bouwvergunningen van de gemeente Delft vanaf 1880 tot 1 oktober 2010 te raadplegen.

Profiel

Archief Delft verzorgt de uitvoering van de aan de gemeentearchivaris opgedra-

Kaartencollecties in Nederland

Archief Delft

Annika Hendriksen

Adres- en contactgegevens:

Bezoekadres: Oude Delft 169,
2611 HB Delft (tot medio 2017)

Telefoon: 015 - 260 23 58

E-mail: archief@delft.nl

Website: www.archief-delft.nl

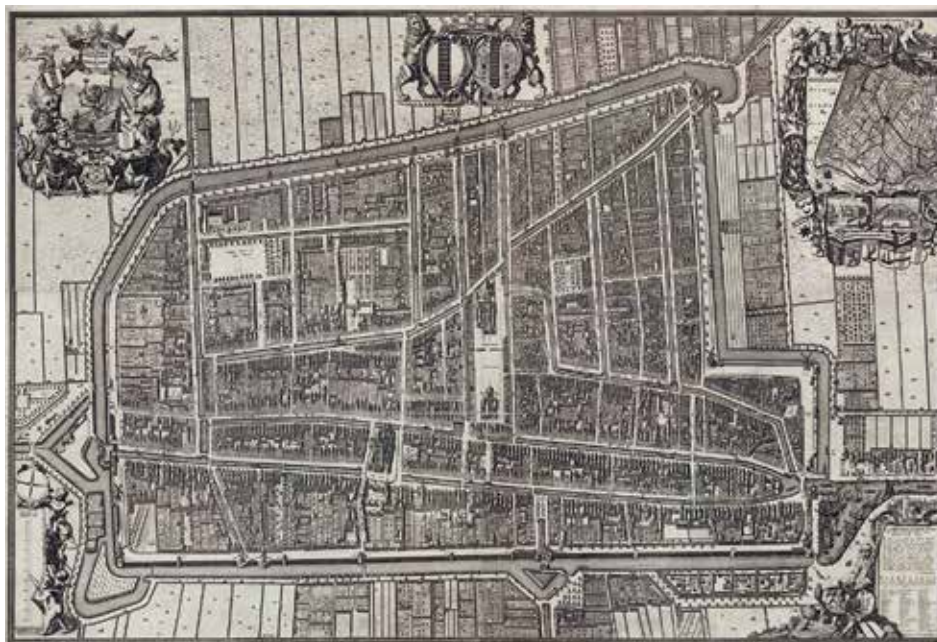

1. Het monumentale pand aan de Oude Delft
(foto: Annika Hendriksen).

gen taken voor de gemeente Delft en ten dele voor de gemeenten Midden-Delfland, Pijnacker-Nootdorp en Rijswijk.

Vanouds was de archiefbewaarplaats van Delft in het stadhuis. Bij de stadsbrand in 1536 en de stadhuisbrand in 1618 zijn een aantal archieven verloren gegaan. In 1859

werd Mr. J. Soutendam tot eerste "stadsarchivarius" benoemd. Hij stelde de eerste inventarissen samen en voegde vele prenten, tekeningen en kaarten toe aan de collectie. In 1896 werd hij opgevolgd door mr. dr. H.S. Veldman. Van zijn hand zijn de catalogi van de *Topographischen*

2. Kaart Figuratief van Delft, eerste staat, 1678 (inv.nr. 108599).

Atlas en van de *Historischen Atlas* te Delft uit 1898, waarin circa 2500 prenten en tekeningen zijn beschreven. Zeer waardevol, omdat dit het oudste overzicht is van de collectie van de 'Historisch-Topografische Atlas', nu de collectie *Beeld en Geluid* genoemd. De prenten en tekeningenverzameling, waaronder ook kaarten en plattegronden, dankt een deel van zijn rijkdom aan Pieter Matthijs Beelaerts, die in 1892 een groot deel van zijn collectie tekeningen, kaarten, plattegronden en portretten uit Delft en Delfland vermaakte aan het stadsarchief. Sindsdien is de verzameling continu uitgebreid met beeldmateriaal uit gemeentelijke en particuliere archieven alsmede met schenkingen en aankopen. Van ingrijpende veran-

zestiende-eeuws kaartboek van het Meisjeshuis (landmeter Matthijs Jansz. Been), het kaartboek uit 1611 van het Leprooshuis (Van der Houck) en de negentiende-eeuwse kaartboeken van het Meisjeshuis en van het Weeshuis. Het kleinste kaartboek in de collectie is een kopie uit 1685 uit het *Caert-Bouck vande landen toekomende den boedel van Ioff. Clara van Sparwoude*, met opmetingen door de landmeters Duyndam, Klinckaert en Van Beest. Mogelijk is het origineel verloren gegaan maar ondanks de beperkte afmetingen (10,5 x 17 cm) is het als bron goed te gebruiken. Van Joan van Beest bezit het archief tevens diverse losse kaarten.

Een opmerkelijke kaart in de collectie is de kaart van Coenraet Oelensz uit circa 1550 die de Vliet weergeeft van Delft tot aan Leiden. Het is een kaart in vijf delen die in volle lengte bijna 6 meter beslaat. Deze werd gemaakt naar aanleiding van een geschil dat speelde voor de Heemraden van Delfland over de bevaarbaarheid van de Vliet, reden waarom de wedden, de doorwaadbare plaatsen, en de diepten van de vaart staan aangegeven.

Van de plattegronden van Delft is de 'Kaart Figuratief' de bekendste. Deze bijzonder gedetailleerde kaart meet 90x120 cm en is gemaakt in opdracht van Dirck Evertsz van Bleyswijck. Van de eerste

deringen in het stadsbeeld worden naast foto's nog steeds tekeningen en prenten van hedendaagse kunstenaars verzameld. De oudste kaarten in de beeldcollectie, de manuscriptkaarten, gaan terug tot de zestiende eeuw en zijn onder meer afkomstig uit het Oud-archief der stad Delft (1246-1795). Dergelijke kaarten maakten vaak onderdeel uit van een procesvoering of stonden in dienst van belastinginning en werden

veelal gemaakt door 'geadmiteerde' landmeters. Eén van hen was Jan Jansz. Potter, landmeter van het Hoogheemraadschap van Delfland. Hij vervaardigde onder meer de kaart-figuratief van de Madelanden in 1567 en diverse kaarten in het kaartboek van het Delftse Weeshuis. Andere kaartboeken in de collectie zijn die van het Oude en Nieuwe Gasthuis uit de zestiende eeuw (landmeter Matthijs Jorisz. Been) en uit de zeventiende eeuw (landmeter Joan van Beest), een

staat uit 1678 is die van Archief Delft vooralsnog het enige bekende bewaard gebleven exemplaar. In 1703 verscheen de tweede (bijgewerkte) staat, herkenbaar aan het 'nieuwe' Armamentarium tussen Oude Delft en Geer. De beeldcollectie bevat enkele oudere stadsplattegronden, zoals van Guicciardini, Braun en Hogenberg, Hondius, Janssonius en Merian. Het beeld op deze plattegronden verschilt sterk van latere exemplaren. Oorzaak was de ontploffing van het kruithuis in 1654, waarbij een deel van het noordwesten van de stad werd weggevaagd. Latere stadsplattegronden zijn er onder meer van De Wit, Covens en Tirion en tonen op die plek de Paarden-

markt. Ook herbergt de collectie enkele kaarten van (het Hoogheemraadschap) Delfland, waaronder herdrukken uit 1648 naar de kaart van Delfland uit 1611 van Floris Balthasars en verschillende versies (gedrukt op zijde, ingekleurd) van de bekende overzichtskaart van Cruquius uit 1712 (en 1750).

In de negentiende eeuw volgen onder andere de kadastrale (minuut)kaarten en kaarten uit de archieven van Secretarie en Openbare Werken en ontwerpen door onder anderen Zocher en Poortman. Uit de twintigste eeuw stammen enerzijds de huisnummerkaarten en overige 'gemeentelijke' kaarten en anderzijds diverse stadsplattegronden voor hoofdzakelijk recre-

3. Coenraet Oelensz., Kaart van de Vliet, ca. 1550 (inv.nr. 119501-119505).

atief gebruik. Daarnaast zijn er nog diverse

situatietekeningen, waarin een beperkt gebied van de stad of omgeving is vastgelegd. Tenslotte bevat de beeldcollectie nog een klein aantal atlassen zoals van Blaeu, De Wit en Goos en niet-Delftse kaarten zoals de Postkaart van Quack.

Beeldbank/websites

Via de site archief-delft.nl kunt u naar diverse websites waarop collectiedelen van Archief Delft wordt ontsloten. Aan vervanging van de inmiddels sterk verouderde beeldbank virtueeldelftslexicon.nl wordt gewerkt, zodat het beeldmateriaal (en in het bijzonder de grootformaten) beter digitaal raadpleegbaar wordt. Ook vindt u links naar de collectiesite collectie-delft.nl en naar historisch-gis.delft.nl/historischgisdelft, waar men via de kadastrale kaart van 1832 onderzoek kan doen naar percelen en panden in Delft in de periode 1585-1832, totdat de site *Delft op de Kaart* in werking treedt.

Literatuur

- Gaag, Stef van der. 2015. *Historische atlas van Delft. Stad van ambacht en techniek*. Nijmegen: Vantilt.
- Houtzager, H.L. et al. 1997. *De kaart figuratief van Delft*. Rijswijk: Elmar.
- Veldman, H.S. 1898. *Catalogus van den Historischen Atlas van Delft en Delfland*. Delft: Kleyn van Willigen.
- Veldman, H.S. 1898. *Catalogus van den Topografischen Atlas van Delft en Delfland*. Delft: Kleyn van Willigen.

4. Jan Jansz. Potter, Kaart van de Madelanden ten westen van Delft, 1567 (inv.nr. 59308)

Inzendingen voor deze rubriek aan:

Ron Guleij

E-mail: ron.guleij@nationaalarchief.nl

200 jaar kaarten maken in beeld

1815-2015 / Nico Bakker. - Apeldoorn :

Uitgeverij 12 Provinciën/Kadaster, 2015.

- 120 pp, formaat 32x22cm, met 48 pp tekst (en 58 foto's en 50 kaartfragmenten) en 66 pp kaartbedekking van Nederland op de schaal 1:200.000, uit 1930 en 2011 resp. en een begrippenlijst.

ISBN 978-7350-85-0, prijs € 24,95.

Dit ter gelegenheid van het 200-jarig jubileum van de Topografische Dienst, nu onderdeel van het Kadaster, uitgegeven boek bestaat uit een geschiedenisdeel en een kaartdeel. Het eerste is in vijf perioden verdeeld, met een vaste indeling voor elk daarvan, waarbij gekeken wordt naar inwinningsmethoden, meetkundige grondslag, kartografie en reproductie. Aan perioden worden het prille begin (Krayenhoff, 1798-1830), de vervaardiging van de *TMK* 1:50.000 (1830-1864), de vervaardiging van de *Bonneblaadjes* 1:25.000 (1864-1932), de nieuwe kartering op basis van luchtfoto's (1932-1975) en het tijdperk van de digitale productie (vanaf 1975) onderscheiden. In die matrix van perioden en aandachtsvelden zitten ook nog intermezzo's zitten (bijvoorbeeld over driehoeksmeting, meetinstrumenten, vizierlinealen, lithografische stenen, passer en paspunten). De teksten zijn duidelijk geschreven, en de techniek wordt

verder toegankelijk gemaakt aan de hand van een begrippenlijst achterin. De beschrijving van de verschillende methoden van inwinning sprak mij het meest aan, en dan vooral die welke gebruikelijk waren tijdens de voorlaatste periode.

De presentatie van Nederland op de schaal 1:200.000, voor de periode rond 1930 en in 2011 in 33 bladen, naast elkaar, is een goed initiatief, dat in de praktijk vanwege de minder goede leesbaarheid van de verrasterde oude kaarten niet helemaal voldoet. De originelen daarvan zijn al onduidelijk doordat er te weinig gegeneraliseerd is, maar die geven met een vergrootglas hun geheimen nog wel prijs. Door de verrastering helpt het vergrootglas nu echter nauwelijks. Het lezen van de plaatsnamen gaat nog net, maar het volgen van bijvoorbeeld de tramsignatuur op de kaart is een grote opgave. Men krijgt bewondering voor de kartografen die bijna al de informatie, over grondgebruik, waterlopen, hoogtelijnen, losstaande bebouwing van de serie 1:50.000 tot op 1:200.000 hebben weten te verkleinen.

Toch is de atlas een goed instrument om de veranderingen in het landschap tussen 1930 en 2011 na te gaan: de Maasplassen, het Blauwe Meer, de Vinkeveense Plassen en de IJsselmeerpolders en de Afsluitdijk, natuurlijk het snelwegennet dat erbij gekomen is, daarnaast de vele verdwenen spoorwegverbindingen, de veranderingen in de plaatsnamen en in het bosareaal (zoals het Amsterdamse Bos), zijn alle nog redelijk goed te zien.

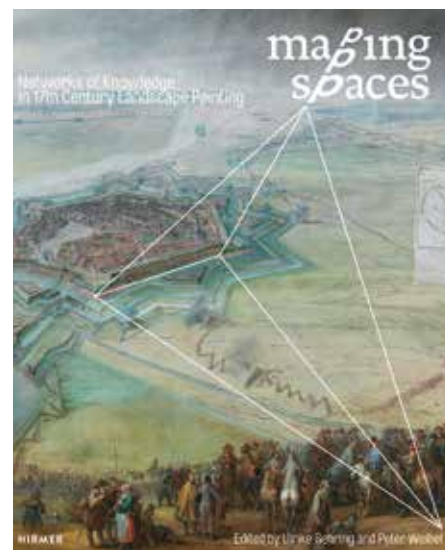
Zoals in de tekst staat aangegeven was de hier gereproduceerde kaartserie 1:200.000 ooit vervaardigd om als ondergrond te dienen voor de Geologische kaart 1:200.000. Ik had wel iets meer informatie over de totstandkoming van deze *Chromo-Topografische Kaart* willen krijgen, en had bijvoorbeeld graag gelezen wat de betekenis was van de indeling van de verharde wegen in die der I^e, IIe en IIIe klasse 'volgens de motor- en rijwielwet'. Maar er is gewoon geen ruimte (en tijd?) geweest om al die nieuwe ontwikkelingen en alle kaartsoorten die in deze jubileumuitgave

Besprekingen

worden gesignaleerd wat uitgebreider te bespreken. Het is een goed overzicht geworden van de belangrijkste ontwikkelingen van de Topografische Dienst en haar producten in deze 200 jaar, en waar dit boek ook in slaagt, is de vele bijdragen en presentaties die in 2015 ter gelegenheid van 200 jaar Topografische Dienst werden gepubliceerd of georganiseerd (en velen daarvan door Nico Bakker) goed met elkaar in verband te brengen.

Ferjan Ormeling

Mapping Spaces. Networks of Knowledge in 17th Century Landscape Painting / Edited by Ulrike Gehring and Peter Weibel. - Karlsruhe: ZKM en München: Hirmer, cop. 2014. 504p., geb., ill. in kleur. - ISBN 978 3 774 2230 5.

Van april tot juli 2014 was in het *Zentrum für Kunst und Medientechnologie* (ZKM), een expositiehal te Karlsruhe, een tentoonstelling te bezichtigen met de titel 'Mapping Spaces. Netzwerke des Wissens in der Landschaftsmalerei des 17. Jahrhunderts' (aangekondigd in de *Varia* van Caert-Thresoor 33-1). De publicatie van de bij deze tentoonstelling behorende bundel essays liet ruim een jaar op zich wachten. Medio 2015 verscheen deze in twee edities: de Duitse editie draagt dezelfde titel als de tentoonstelling, de Engelse editie is getiteld 'Mapping Spaces. Networks of Knowledge in 17th Century Landscape Painting'. De oplage van beide

edities was laag. Inmiddels zijn deze klooeke boeken – die betiteling doet meer recht aan dit werk dan het hierboven gezegde epitheton 'bundel essays' – alleen nog antiquarisch verkrijgbaar.

Het onderzoek dat kunsthistorica prof. Ulrike Gehring vanaf 2006 met een onderzoeksgroep aan de universiteit van Trier deed, vormt het uitgangspunt van de tentoonstelling en boek. In dat onderzoek stelt Gehring dat de traditionele wijze van denken over de wisselwerking tussen oorlogsvoering, kunst en wetenschap bijstelling behoeft. De gangbare kunsthistorische theorie wil dat de opkomst van het zeventiende-eeuwse realisme in de schilderkunst het gevolg is van de renaissancistische aandacht voor de observatie van de natuur. Daarnaast bestaan er verschillende cultuurhistorische theorieën volgens welke de ontwikkelingen in de uitvoering van burgerlijk culturele uitingen terug te voeren zijn op militaire ontwikkelingen. Gehring nu stelt dat, al is de wisselwerking tussen oorlogsvoering, kunst en wetenschap onomstreden, de volgorde van de onderlinge beïnvloeding een andere is dan traditioneel wordt aangenomen. Dat de traditioneel als begrensd weergegeven ruimte in Nederlandse landschapsschilderingen van de zestiende en zeventiende eeuw gaandeweg verandert in een onbegrensde ruimte, wordt niet veroorzaakt door een puur stilistische verandering, maar door de wisselwerking tussen kartografie, geodesie en kunst. De ontwikkeling van de wetenschap blijkt hierbij het primaat te hebben.

Aan de hand van de schilderijen die hofschilder Pieter Snayers voor de Habsburgse machthebbers in Brussel vervaardigde wordt deze theorie getoetst. In het boek worden Snayers schilderijen tegenover de wetenschappelijke werken uit dezelfde tijd gezet. (In de tentoonstelling was overigens letterlijk sprake van dat 'tegenover elkaar stellen' of 'in oppositie brengen'.) Een enorme hoeveelheid details over ontwikkelingen in de vroegmoderne periode op het gebied van ballistiek, vesting- en fortificatiebouw, militaire strategie, meteorologie en scheepvaart komt hierbij aan bod.

Gehring's inleidende theoretische hoofdstuk wordt gevolgd door 36 artikelen, verdeeld over elf hoofdstukken. Internationaal gerenommeerde wetenschappers, mathematici, geografen, kunsthistorici,

wetenschapshistorici, filosofen en zelfs theologen geven in deze essays hun visie op de ontwikkelingen in de wetenschap en daaraan gerelateerde specifieke kenmerken van de Nederlandse topografische afbeeldingen van de Gouden Eeuw. Nu zult u denken: wat heeft een boek met een dergelijke zwaar kunsttheoretische invalshoek te maken met de geschiedenis van de kartografie? Daarop is het antwoord eenvoudig te geven: veel.

Om de geponeerde stelling te kunnen onderbouwen, grossiert het boek namelijk in prettig leesbare bespiegelingen over de ontwikkeling van de wetenschappen in de Nederlanden. Achtereenvolgend komen aan bod: de Christelijke kosmografie en de invloed daarop van de introductie van het Copernicaans wereldbeeld; ontwikkelingen in de methode van kaartprojectie; ontwikkelingen in navigatiekunde; het begin van de globalisering en de rol van de overdracht van kennis daarin; ontwikkelingen in de militaire techniek en architectuur (zowel offensief als defensief); de rol van de zich ontwikkelende opleiding tot militair ingenieur aan de Leidse universiteit; ontwikkelingen op het gebied van landmeetkunde en -gereedschappen en de ontwikkeling van inpolderingstechnieken.

Al deze aandachtsgebieden zijn als het ware gedrapeerd rondom een centraal hoofdstuk dat Pieter Snayers schilderijen van belegeringen als onderwerp heeft. Zelfs het artikel over de ontwikkeling van de weergave vanaf een hoog zichtpunt ('van verhoogd standpunt tot battle drone'), dat zich vooral met de periode na 1750 bezig houdt, bevat voor de kaartenliefhebber leerzame informatie. De moderne draai die deze tekst aan het gehele boek geeft sluit goed aan bij het meer kunst-

zinnige interpretatieve gedeelte dat we tegenwoordig bij elke museale uitstalling tegenkomen: ook de tentoonstelling in Karlsruhe ontkwam niet aan de mode in museumland, die wil dat het oude aan iets nieuw gespiegeld moet worden, of tenminste middels moderne kunst 'van context wordt voorzien'. In het boek speelt deze mode gelukkig een zeer ondergeschikte rol.

Alle essays in het boek zijn voorzien van een weelde aan goed gekozen en relevante illustraties, die voorbeeldig gereproduceerd zijn. Het is een plezier de verschillende handgetekende en gedrukte originelen met de schilderijen te kunnen vergelijken.

Het inleidende kunsthistorische gedeelte mag aan de taai kant zijn; de volhouder wordt beloond met goed doordachte teksten en uitmuntend gekozen afbeeldingen. Het is jammer dat de tentoonstelling slechts drie maanden te zien was in Karlsruhe en daarna niet een vervolg kreeg in bijvoorbeeld de Rotterdamse Kunsthal.

Gijs Boink

Antiekboerderij Graafland
Antieke landkaarten en oude prenten van 1500 tot 1800

Aankondiging

Verkooptentoonstelling

Antieke landkaarten en oude prenten

editie 2016

Locatie
Graafland 71, 2964 BK Groot-Ammers

Openingstijden
Vrijdag 2 september van 11.00 tot 21.30 uur
Zaterdag 1 oktober van 10.00 tot 17.00 uur

Informatie
R. Westdijk www.antiekboerderijgraafland.nl
tel. 0184-600926
J. Van den Bovenkamp www.datnarrenschip.nl
tel. 0118-674141

dat narrenschip
oude kaarten, antieke landkaarten, oude landkaarten

Inzendingen voor deze rubriek aan:

Gijs Boink

E-mail: gijs.boink@nationaalarchief.nl

Varia Cartographica

Mapping Brasil

Mapping Brasil is een kleine tentoonstelling die vanaf 21 mei tot en met 28 augustus te zien is in zaal 2 van Museum Flehite te Amersfoort. In de tentoonstelling wordt zichtbaar hoe Nederlandse wetenschappers en kunstenaars het onmetelijke en onontgonnen Brazilië vanaf de zeventiende tot en met de negentiende eeuw in kaart brachten via onder meer boeken, prenten, landkaarten en onderzoekstudies.

Tussen 1630 en 1654 heerste de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden over een deel van Brazilië; een gebied

in het noordoosten, met als uitvalsbasis de stad Recife. Na de eerste jaren van chaos, stelde gouverneur Johan Maurits vanaf 1637 orde op zaken. In zijn kielzog gingen kunstenaars (Frans Post, Alfred Albert Eckhout), wetenschappers (de astronoom Georg Markgraf, de arts Willem Piso), kartografen en botanici mee. Zij brachten het landschap, de bevolking, de flora en fauna en de cultuur in kaart. Letterlijk en figuurlijk. De boeken, prenten en onderzoeken die verschenen op basis van deze trips behoorden lange tijd tot de standaardwerken over Brazilië, omdat de Nederlanders de eersten waren

die deze elementen van de Braziliaanse natuur en cultuur onderzochten. De schilderijen van Frans Post en Alfred Eckhout geven een belangrijk beeld van Brazilië halverwege de zeventiende eeuw.

Mapping Brasil is een presentatie met de boeken, prenten, kaarten, atlanten en overige documenten van deze intensieve culturele periode, van makers uit zowel Nederland als andere Europese landen. Deze bronnen worden aangevuld met animaties van schilderijen en boeken en een animatie van het gereconstrueerde Nassaupaleis.

1. "Anoniem, 'Fluvius Grandis'. Gezicht op Casteel Keulen, Rio Grande, Natal, Brazilië, 1665, Nationaal Archief 4.VELH 619.93"]

Nadat de Nederlanders vertrokken uit Brazilië hebben ook Fransen, Engelsen, Duitsers en Portugezen het land in kaart gebracht. Ook in deze landen werden diverse belangwekkende boeken geproduceerd die onderdeel zijn van de presentatie in Flehite, als aanvulling op de Nederlandse drukwerken en prenten. Zie <https://museumflehite.nl/nieuws/artikel/24373209/mapping-brasil-nederlanders-naar-brazilië-in-de-17de-eeuw>.

Correspondentie Ortelius online

De correspondentie van Abraham Ortelius raakte na zijn dood verspreid over de hele wereld. Joost Depuydt, archivaris bij het FelixArchief Antwerpen, werkt sinds 1992 aan het opsporen van alle brieven uit Ortelius' correspondentie, en met resultaat. *Early Modern Letters Online* (EMLO), een project gelieerd aan de Oxfordse Bodleian Library, publiceert een digitale reconstructie van Ortelius' correspondentie online. Momenteel bevat deze dataset 467 brieven van en aan Ortelius uit de periode tussen 1556 en juni 1598.

Depuydts werk aan Ortelius zal de komende jaren voortgaan. De beschrijvende catalogus van gedigitaliseerde brieven zal worden aangevuld scans en transcripties van de geïdentificeerde brieven, en worden aangevuld met elke nieuw (terug-) gevonden brief.

Webadres: <http://emlo.bodleian.ox.ac.uk/blog/?catalogue=abraham-ortelius>

Stanford University opent David Rumsey Map Center

Op 19 april jongstleden opende de Stanford University (Californië, USA) het *David Rumsey Map Center*.

Rumsey, handelaar in onroerend goed, begon zo'n 30 jaar geleden met het verzamelen van kaarten en atlassen. In 2009 schonk hij zijn collectie van ongeveer 150.000 kartografische objecten aan de Stanford University. Daar opende onlangs het Map Center, met als doel een nieuwe bron voor kartografische informatie in al zijn vormen, van papier tot digitaal te zijn. De rijke collectie van het Map Center, waarvan de verzameling van Rumsey een belangrijk deel uitmaakt, staat tot dienst van onderzoek en onderwijs. 67.000 kaarten uit de Rumsey-collectie zijn inmiddels digitaal in hoge resolutie te downloaden via de bekende site van de David Rumsey Historical Map Collection. Meer over het David Rumsey Map Center: <https://library.stanford.edu/rumsey>.

2. "Hemelglobe, Gerard en Leon Valk te Amsterdam, 1700-1725. Museum Boerhaave V03098: "

De digitale David Rumsey Historical Map Collection: <http://www.davidrumsey.com/>

Tentoonstelling Varen op de sterren

Museum Boerhaave en het Koninklijk Eise Eisinga Planetarium presenteren van 20 mei t/m 27 november 2016 in Franeker de tentoonstelling *Varen op de sterren*. In de tentoonstelling zijn onder meer zeekaarten, sextanten, globes en gyroscopen uit de collectie van Museum Boerhaave te zien.

Varen op de sterren geeft inzicht in de navigatiemogelijkheden van toen én nu. Nederlanders beheersten in de zeventiende eeuw de handel met grote delen van

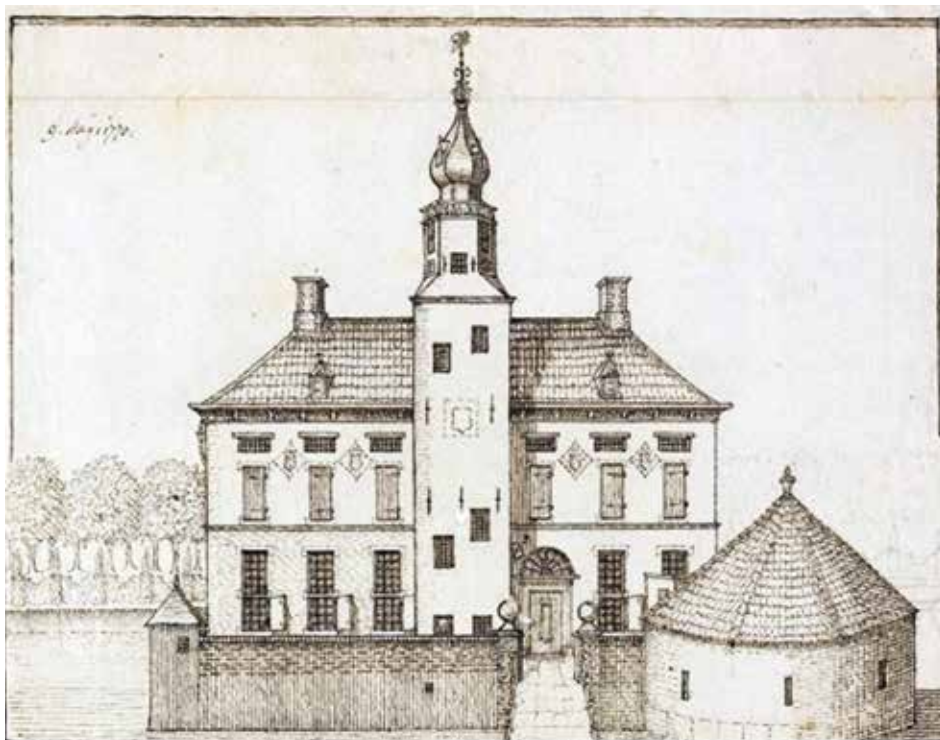
Azië. Hoe konden ze daar naartoe varen? En hoe wisten ze hun positie te bepalen? Hoe gaat dat vandaag de dag? Met een smartphone? Visies op navigatie geven inzicht in de manieren waarop wetenschap de koers bepaalt.

Website: <http://www.museumboerhaave.nl/te-zien-en-te-doen/tentoonstellingen/buiten-de-deur/varen-op-de-sterren/>

De borgenkaart van Theodorus Beckerhing

Het Groninger Museum laat van 25 juni tot en met 23 oktober een tentoonstelling zien rond de borgenkaart van Theodorus Beckerhing. Liefhebbers van het Groninger erfgoed kennen ongetwijfeld deze kaart van de jurist Theodorus Beckerhing (1712-1790). De landkaart is aan de randen versierd met afbeeldingen van vierentwintig Groninger borgen. Maar het is nauwelijks bekend dat de kaart al in 1767 al klaar was en dat er bovendien heel veel kladmateriaal bewaard is gebleven in de Groninger Universiteitsbibliotheek. Het Groninger Museum bezit sinds kort ook een deel van de voorstudies en laat dit alles nu voor het eerst aan het publiek zien in een tentoonstelling.

Bij de tentoonstelling zijn de prachtige tekeningen in de *De Atlas van Beckerhing* verschenen, uitgegeven door de Stichting Groninger Historische Publicaties.

3. De voorstudie van de borg Ewsum van 9 augustus 1770, waarop de nauwkeurige waarneming van Beckerhing goed te zien is. De borg is in 1863 afgebroken, maar de de ronde toren vooraan staat er nog altijd. Borgstee en omliggend landgoed worden beheerd door de Stichting Het Groninger Landschap. Collectie Groninger Museum. Foto: Marten de Leeuw.

Vrijwilligers gezocht

Waarschijnlijk kent iedereen wel *Koeman's Atlantes Neerlandici*, de bibliografie van in Nederland uitgegeven atlassen onder leiding van Peter van der Krogt. Dit project behelst een geheel nieuwe bibliografie ter vervanging van de oorspronkelijke *Atlantes Neerlandici* van professor Koeman. Deel I tot en met IV zijn reeds verschenen en deel V tot en met VII zijn in bewerking. Ook voor deel VIII, waarin de negentiende- en twintigste-eeuwse atlassen zullen worden beschreven, is een vrijwilligersgroep actief. Voor dit deel zijn wij echter nog op zoek naar enthousiaste vrijwilligers om de *Atlantes* tot een goed einde te brengen. Heeft u tijd om, bijvoorbeeld een dag in de week, bibliotheken en/of particuliere collecties te bezoeken en de daar aanwezige atlassen volgens een vastgesteld format te beschrijven? In overleg met de vrijwilligersgroep en afhankelijk van uw voorkeuren en mogelijkheden kunt u zich concentreren op specifieke collecties, uitgevers of nader te bepalen groepen atlassen. Bent u geïnteresseerd of wilt u meer informatie over dit project, neem dan contact op met Martijn Storms, projectcoördinator van deel VIII: m.storms@library.leidenuniv.nl.

Titelpagina van de Atlas van het Koninkrijk der Nederlanden [2e druk]. Amsterdam: A. Braakensiek, [1855] (Universiteitsbibliotheek Leiden, COLBN Atlas 851).

Samengesteld door Peter van der Krogt (p.c.j.vanderkrogt@uva.nl) en Martijn Storms (m.storms@library.leidenuniv.nl)

Zie ook: <http://www.explokart.eu/journals>

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Abrahamse, Jaap Evert, 'Landschap op papier. Plattegrond met de sloop en herbouw van molens in Amsterdam'. *Tijdschrift voor Historische Geografie* 1 (2016) 1: 46-47.

Brink, Lowie, 'Een illustrator als cartograaf: De schoolkaart van Haarlem van Jan Wiegman'. *De Boekenwereld* 32 (2016) 1: 72-77.

Broecke, Marcel van den, *Abraham Ortelius 1527-1598: Life, works, sources and friends*. Bithoven: Cartographica Neerlandica, 2015. – 379 blz. – ISBN 978-90-9029486-5. – €9,50

Egmond, Marco van, 'De kaartenverzameling van Anton Albert Beekman'. *Caert-Thresoor* 35, 1 (2016): 3-10.

Hameleers, Marc, 'De begraafplaats Beth Haim in Ouderkerk op 17e-eeuwse kaarten'. *Speuren en Ontdekken: Historisch Nieuwsblad van Ouder-Amstel* 113 (April 2016): 40-47.

Heere, Elger, en Ferjan Ormeling, 'De nauwkeurigheid van kaarten van Java vóór de triangulatie (1800-1850)'. *Caert-Thresoor* 35, 1 (2016): 17-25.

Heumen, Michel van, 'Een Rosmalense polderkaart uit 1782/83 van de Bossche landmeter Johan Camp (deel 1)'. *Rosmalla* 25 (2015) 3: 3-10; (deel 2). *Rosmalla* 26 (2016) 1: 14-20.

Kok, Hans, 'Een Duitse koperplaat uit 1922 van de rede van Batavia: Wat een swastika niet allemaal kan vertellen'. *Caert-Thresoor* 35, 1 (2016): 26-30.

Kroon, Pieter, Maarten Klein & Cees Paul (red.), *Atlas van Kaap Hoorn: Kaartbeeld van zuidelijk Amerika, 1500-1725*. Hilversum: Thoth, 2016. – 176 blz. – ISBN 978 90 6868 704 0. – €9,90.

Renkema, Wim, *Kaarten van de Nederlandse Antillen: Curaçao, Aruba, Bonaire, Saba, Sint Eustatius en Sint Maarten tot 1900* (Research Programme Explokart, Explokart Studies in the History

of Cartography; 15). Leiden: Brill/HES & De Graaf, 2016. – 664 blz. – ISBN 978-9004-3015-59. – €165,00.

Ruitinga, Lida, 'De Topographische en Militaire kaart van het Koninkrijk der Nederlanden digitaal beschikbaar in Universiteitsbibliotheek Vrije Universiteit Amsterdam'. *Caert-Thresoor* 35, 1 (2016): 11-16.

Inhoud historisch-kartografische tijdschriften

e-Perimtron 11,1 (2016)

On-line tijdschrift: <http://www.e-perimtron.org>

Saada, Afef, 'Reconstitution de l'espace tunisien de Ptolémée et de B. Sylvano (1511)' (blz. 1-12).

Abshire, Corey, Dmitri Gusev, Ioannis Papapanagiotou, en Sergey Stafeyev, 'A Mathematical Method for Visualizing Ptolemy's India in Modern GIS Tools' (blz. 13-34).

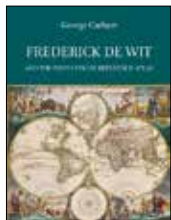
Anoyatis-Pelé, Dimitrios, Ioanna Athanasopoulou, en Costas Tsiamis, 'Cartographic Heritage in the Historical Study of Public Health: The Case of Mediterranean Lazzarets' (blz. 35-46).

De Hollandse Cirkel 18, 1 (maart 2016)

Informatie: <http://www.bollandsecirkel.nl/>

Hilster, Nicolás de, 'Het zonneprijs van Roelofs: 'aanvullend - desnoods kritisch - commentaar'' (blz. 2-8).

Aardoom, Leen, 'Cornelis Johannes van Leeuwen (1917-1994), fabrikant van speciale instrumenten' (blz. 8-16).

Frederick de Wit and the First Concise Reference Atlas

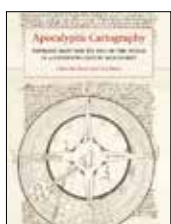
BRILL

- Verschenen februari 2016
- ISBN 978 90 04 29903 0
- Gebonden, 600 pp. en 736 kleurenillustraties
- Prijs: € 132,50

Kaarten van de Nederlandse Antillen *Curaçao, Aruba, Bonaire, Saba, Sint Eustatius en Sint Maarten tot 1900*

- Verschijnt mei 2016
- ISBN 978 90 04 30155 9
- Gebonden, 700 pp. en 404 kleurenillustraties
- Prijs: € 174,90

Apocalyptic Cartography *Thematic Maps and the End of the World in a Fifteenth-Century Manuscript*

- Verschenen februari 2016
- ISBN 978 90 04 30453 6
- Gebonden, 264 pp.
- Prijs: € 143,10

Meer informatie op brill.com

Prijzen zijn inclusief BTW en exclusief verzendkosten

In- en verkoop: **antiquarische
boeken**

prenten

**decoratieve
grafiek**

Brede sortering:

- Geïllustreerde drukken
15-19e eeuw
- Topografie
- Atlassen
- Reisboeken
- Oude kunstgrafiek
- Natuurlijke historie

Antiquariaat Plantijn

Ginnekenmarkt 5 - 4835 JC Breda

Telefoon: 076 560 44 00

Mobiel: 06 532 994 10

E-mail: dieter.d@planet.nl

www.plantijnmaps.com

Internet veilingen

februari, maart, april, mei, juni
september, oktober, november

www.swaen.com

Inbreng voor deze internet veilingen is mogelijk
gratis taxatie - email: paulus@swaen.com

Sinds 36 jaar inkoop en verkoop van oude kaarten en atlassen

BK

BUBB KUYPER

VEILING

met o.a.
Nederlandse en
buitenlandse
kartografie,
topografie en
geschiedenis

**BOEKEN
MANUSCRIPTEN
EN GRAFIEK**

**22-25
November
2016**

**Kijkdagen
17-20 November**

Inbreng voor
deze veiling
mogelijk op
maandag t/m
vrijdag van
9.00-17.00 uur

Kenaupark 30
2011 MT Haarlem
tel. 023 5323986
fax 023 5323893
e-mail info@bubbkuyper.com
catalogus online te raadplegen op
www.bubbkuyper.com

Inter-Antiquariaat Mefferdt & De Jonge

INKOOP en VERKOOP oude kaarten en stadsgezichten
Bernard Zweerskade 18, 1077 TZ Amsterdam, T: 020-6640841
www.inter-antiquariaat.nl interantiquariaat@chello.nl

Dat Narrenschip

Grote collectie landkaarten
en topografische prenten- en boeken

Specialisatie:

IN- EN VERKOOP:

- landkaarten van de Nederlanden;
17 en 7 provinciën;
- landkaarten en prenten van Graafschap Holland;
 - Zeeland;
 - Utrecht;
- overige provincies Nederland.

Antiquariaat Dat Narrenschip

Turfkaai 11 (bij de bushalte!)
4331 JV Middelburg
telefoon
0118 674141
mobiel
06 28146967
e-mail
mail@datnarrenschip.nl

Openingstijden:
donderdag
10.00 - 21.00 uur
vrijdag
10.00 - 18.00 uur
zaterdag
10.00 - 17.00 uur

Ook gevestigd te Amsterdam
Singel 279
1012 WG Amsterdam
Geopend: zaterdag
10.30 - 17.30 uur

www.datnarrenschip.nl

Cartografisch Antiquariaat

ANTIETBOERDERIJ GRAAFLAND

ANYERE LANDKAARTEN & OUDER PRENTEN VAN DORPEN EN STEDEN

**Snelgroeiende collectie antieke
landkaarten en topografische prenten**

17 en 7 provinciën, stadsplattegronden,
rivierkaarten, polderkaarten en wereldkaarten

www.antiekboerderijgraafland.nl

Graafland 71-A, 2964 BK Groot-Amers
Tel. : 0184 - 600926 / Mob. : 06-41245207
Email: info@antiekboerderijgraafland.nl
Twitter: @Antiekeprent

Open op zaterdagen van 11.00 tot 17.00u (of op afspraak)

MAPPA

Maps

**ORIGINELE 16-18^e EEUWSE
STADSPLATTEGRONDEN**

www.mappamaps.com

Van Lidth de Jeudestraat 5 3581 GG Utrecht
info@mappamaps.com mobile +31 (0)6 10 92 7051